

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

NAXÇIVANIN TÜRK-İSLAM
MƏDƏNİYYƏTİ ABİDƏLƏRİ:
TARİXDƏ VƏ GÜNÜMÜZDƏ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

**NAXÇIVANIN TÜRK-İSLAM
MƏDƏNİYYƏTİ ABİDƏLƏRİ:
TARİXDƏ VƏ GÜNÜMÜZDƏ**

*(07-08 İYUL 2017-Cİ İLDƏ KEÇİRİLMİŞ
BEYNƏLXALQ KONFRANSIN MATERIALLARI)*

M. S. Ordubadi adına
Naxçıvan Muxtar Respublikası
KİTAPXANASI

Naxçıvan – 2017

MAJLİS-İ TÜRK-İSLAM MƏDƏNİYYƏTİ
İRSİSİNE İTİYYİMƏCİN
TARİXDƏ VƏ GÜNÜMÜZDƏ
NAXÇIVANIN TÜRK-İSLAM MƏDƏNİYYƏTİ ABİDƏLƏRİ
2017-Cİ İLDƏ KEÇİRİLMİŞ BEYNƏLXALQ KONFRANSIN MATERIALLARI
NAXÇIVAN: "ƏCƏMİ" NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA BİRLİYİ, 2017, 120 SƏH.

Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri: tarixdə və günümüzdə (7-8 iyul 2017-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq konfransın materialları). Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2017, 120 səh.

4700000000

053-2017

© "Əcəmi" 2017

Naxçıvan Azərbaycan xalqının qədim tarixini əks etdirən müqəddəs bir torpaqdır. Naxçıvan Azərbaycan xalqının tarixini əks etdirən abidələri özündə cəmləşdirən bir diyardır.

Heydər ƏLİYEV
Azərbaycan xalqının ümummilli lideri

1998-2017

Azərbaycan xalqının milli təhsil

7-8 iyul 2017

**“NAXÇIVANIN TÜRK-İSLAM MƏDƏNİYYƏTİ
ABİDƏLƏRİ: TARİXDƏ VƏ GÜNÜMÜZDƏ”
MÖVZUSUNDA KEÇİRİLƏN BEYNƏLXALQ
KONFRANSDA NAXÇIVAN MUXTAR
RESPUBLİKASI ALİ MƏCLİSİNİN SƏDRİ
VASİF TALİBOVUN**

ÇIXIŞI

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Bu gün “Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri: tarixdə və günümüzdə” mövzusunda beynəlxalq konfrans öz işinə başlayır. Bu münasibətlə təşkilatçılara təşəkkür edir, qonaqları salamlayıram!

Naxçıvan ən qədim dövrdən başlayaraq türk mədəniyyətini günümüzə qədər gətirib çıxarmışdır. Neolit, Eneolit, Kür-Araz və Boyalı qablar mədəniyyətinin nadir inciləri, beş min il bundan əvvəl yaradılan ilkin şəhər mədəniyyəti, insan düşüncəsinin ilk yazılı ifadəsi olan Gəmiqaya abidələri, milli varlığımızın ifadəsinə çevrilən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Naxçıvanda islam dini qəbul olunana qədərki mədəniyyətin nümunələridir.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev də deyirdi: **“Naxçıvan Azərbaycan xalqının qədim tarixini əks etdirən müqəddəs bir torpaqdır. Naxçıvan Azərbaycan xalqının tarixini əks etdirən abidələri özündə cəmləşdirən bir diyardır”.**

653-cü ildən sonra isə bu mədəniyyət islam mədəniyyəti ilə vəhdətdə inkişaf etmişdir. Çünki həmin tarixdən ərəblərlə bağlanmış müqavilə nəticəsində naxçıvanlılar könüllü olaraq islam dinini qəbul etmişlər.

Bu müqavilə elmi, siyasi və tarixi baxımdan diqqəti cəlb edir. Dini etiqada görə təktanrıçı olan naxçıvanlılar Nuh peyğəmbərin davamçıları kimi də etiqad, adət-ənənə və mənəvi dəyərlər baxımından islam dininə yaxın idilər. Müqavilənin elmi və siyasi əhəmiyyəti onunla şərtlənir ki, ərəblər artıq müstəqil olan Naxçıvanın yerli idarəçiləri ilə müqavilə bağlamışdılar. Bu, həmin dövrdə Naxçıvanın başqa dövlətlərin tərkibində olmasını təkzib edən çox mühüm faktordur. Diqqət çəkən amillərdən biri də odur ki, bağlanmış müqavilədə “naxçıvanlıların həyatına, əmlakına və şəhər divarlarının toxunulmazlığına təminat” verilmişdir.

Azərbaycanın Naxçıvan diyarında türk-islam mədəniyyəti on ikinci əsrdə özünün intibah mərhələsinə çatmışdır. Bu dövrdə yaşayıb-yaradan memar Əcəmi Əbubəkir oğlu Naxçıvanının sənəti nəinki Azərbaycan, ümumilikdə Yaxın Şərq və islam memarlığında yeni bir məktəbin əsasını qoymuşdur.

Son illər muxtar respublikada qeydə alınan dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli tarixi abidələrdən 70-ə yaxını bərpa olunmuşdur.

Bu gün müstəqil Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasında da dini-mənəvi dəyərlərimizə hörmətlə yanaşılır. Min illər ərzində formalaşan tarixi-mədəni irsimizi, xüsusilə türk-islam mədəniyyəti ənənələrini davam

etdirən naxçıvanlı memarlar yeni axtarışları, tapıntıları və nailiyyətləri ilə dəyərli sənət nümunələri yaradırlar. Müasir şəhərsalma işlərində türk-islam mədəniyyəti elementlərindən məqsədyönlü şəkildə istifadə olunur.

Zaman keçdikcə Naxçıvanın zəngin tarixi-mədəni irsi onun türk-islam mədəniyyətinin mərkəzi kimi əhəmiyyətini daha da artırır. Bütün bunlar nəzərə alınaraq İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv dövlətlərin mədəniyyət nazirlərinin 2009-cu ilin oktyabrında Bakı şəhərində keçirilmiş altıncı konfransında qəbul edilmiş qərarla Naxçıvan şəhəri 2018-ci il üçün İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 2 iyun tarixli Sərəncamı ilə yaradılmış Təşkilat Komitəsi tərəfindən keçirilən “Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri: tarixdə və günümüzdə” beynəlxalq konfransı Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki türk-islam mədəniyyəti abidələrinin öyrənilməsi və təbliğində yeni mərhələnin əsasını qoyacaqdır.

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələrinin öyrənilməsi ilə bağlı keçirilən beynəlxalq konfransı Azərbaycan və islam tarixşünaslığına mühüm töhfə kimi dəyərləndirir, konfransa öz işində uğurlar arzulayıram.

Sağ olun!

Nailə VƏLİXANLI

*AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin
direktoru, akademik*

**NAXÇIVANDA TÜRK-İSLAM MADDİ
MƏDƏNİYYƏTİNİN TƏŞƏKKÜLÜNƏ DAİR:
YENİLİKLƏR VƏ ƏNƏNƏLƏR**

2009-cu ilin oktyabrında İslam Əməkdaşlıq Təşkilatlarına üzv dövlətlərin VI Bakı konfransında bəşər sivilizasiyasının ilkin mərkəzlərindən olan qədim Naxçıvanın 2018-ci ildə İslam mədəniyyətinin paytaxtı olması haqqında qərar qəbul edildi. Bundan bir il əvvəl isə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri cənab Vasif Talıbovun birbaşa rəhbərliyi və AMEA Naxçıvan bölməsində yaradılmış işçi qrupunun gərgin əməyi sayəsində milli-mədəni irsimizi yaşadan əsərlərdən biri – “Naxçıvan abidələri ensiklopediyası” işıq üzü gördü. Mindən artıq müxtəlif təyinatlı abidə qeydə alındı. Bu abidələrin xeyli hissəsi müsəlman dövrü abidələridir. Onların dəyəri heç bir ölçüyə sığmır. Çünki abidələrimiz keçmişimizi bizə qaytarır, vətəni övladına tanıtdırır, ulularımızın özlərindən sonrakılar üçün ötürdüklərini izsiz itməyə qoymur.

Türk-islam mədəniyyəti əsrlər boyu böyük türk dünyasının, eləcə də azərbaycanlıların inkişafına güclü təsir göstərən mühüm amil olub. Bu mədəniyyətin inkişaf yoluna nəzər salmaq.

VIII əsrin əvvəllərində özünün ən qüdrətli çağını yaşayan Ərəb Xilafətinin hələ ilk işğallardan başlayaraq yürütdüyü

siyasət, eləcə də bölgələrə təyin olunmuş valilərin həyata keçirdikləri tədbirlər yeni imperiyanın tarixi Azərbaycan ərazisini əhatə edən şimal vilayətlərində də istər ictimai-siyasi-iqtisadi, istərsə də dini-mədəni durumda baş verən dəyişikliklərlə müşayiət olunurdu. Daha çox şəhərlərdə, xüsusilə Naxçıvan kimi böyük hərbi qarnizonların yerləşdirildiyi, ərəb köçkünlərinin məskunlaşdığı strateji əhəmiyyətli yerlərdə bu dəyişikliklər özünü daha çox büruzə verirdi; burada islamlaşmanın ilk addımları atılır, yeni münasibətlər formalaşır. Bununla bərabər, Azərbaycanın işğal edildikdən sonra müxtəlif ölkə və xalqları birləşdirən geniş ərazili Ərəb imperiyasının tərkibinə qatılması və nəticədə müxtəlif sivilizasiyaların qarşılıqlı təsirindən bəhrələnməsi, obyektiv olaraq onun əhalisini tədricən ümummüsəlman mədəniyyətinə cəlb etdi, bir qədər, xüsusilə IX əsrdən sonra isə islamın burada geniş vüsət tapmasına şərait yaratdı. Dövrün tədqiqatçılarının yekdil rəyinə görə məhz bu proses dili ərəb dili, ideoloji əsası isə yeni monoteist din - islam olan yüksək mədəniyyəti, islama etiqad edən xalqların neçə əsr öncə inkişaf yollarını müəyyənləşdirmiş ərəb-islam mədəniyyətini yaratdı (10, s.3; 19, s.99).

İslamaqədərki şimalı-cənublu Azərbaycan əhalisinin etnik tərkib baxımından mürəkkəb olmasına baxmayaraq, burada funksional birinciliyin “ərəblər siyasi səhnəyə çıxmazdan çox əvvəl, hələ Sasanilər imperiyası daxilində başlamış türkləşmə prosesi” (11, s. 206) nəticəsində türk dillərinə

məxsus olması (8, s. 425-429), eləcə də erkən orta əsr ərəb müəllifinin “Azərbaycan ta qədimdən türklərin ölkəsidir” (yenə orada) məlumatı əhalisinin çox böyük faizi türkdilli olan tarixi Azərbaycan ərazisində ərəb-müsəlman mədəniyyətinin özünəməxsus tərzdə formalaşmasını təmin etdi. Ölkənin bütün bölgələrinin, o cümlədən Naxçıvanın, islamı qəbul etmiş əhalisinin bu mədəniyyətin daşıyıcıları kimi çıxış etmələri regionun maddi-mənəvi həyatında da tədricən yeni dövrün, türk-islam mədəniyyəti dövrünün başlanmasına rəvac verdi. Azərbaycan qarışıq o vaxtın bütün türk dünyasını əhatə edən, bütövlükdə müsəlman mədəniyyətinin bir hissəsi olsa da, öz spesifik xüsusiyyətləri ilə ondan seçilən bu mədəniyyət tarixi ədəbiyyata “səlcuq dövrü” adı ilə daxil olan XI-XII əsrlərdə özünün zirvə həddinə yetişdi. Lakin islamı yalnız X əsrin ikinci yarısında qəbul etmiş Səlcuq və onun yaxınlarından fərqli olaraq (14, s. 24-25) azərbaycanlıların daha əvvəl islamlaşması təsdiq edir ki, bütövlükdə ölkədə, o cümlədən onun ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvanda, türk-islam mədəniyyətinin köklərini ərəb hakimiyyətinin ilkin çağlarından, ən azı VIII əsrin birinci yarısından başlayaraq axtarmalıyıq. Yazılı, şifahi və arxeoloji, eləcə də tarixi ədəbiyyatın öyrənilməsi də Azərbaycan əhalisi üçün taleyüklü olan bu prosesin məhz həmin dövrdə baş verdiyini göstərir. Lakin bu heç də o demək deyil ki, yerli əhali işğal yolu ilə hakimiyyətə gəlmiş, ona yabançı olan cəmiyyətin nümayəndələrinin ideologiyasını və mədəniyyətini rahatlıqla qəbul etmiş, əvvəlki görüşlərinin

doğruluğuna inamı itirərək, onlara şübhə ilə yanaşmış, özlərinin köhnə ata-baba adət-ənənələrini, milli-mənəvi dəyərlərini tez bir zamanda unuda bilmişlər.

Azərbaycan əhalisinin islamaqədərki dini etiqadları haqqında məlumat verən mənbələrdə, ölkənin xüsusilə Naxçıvan qarışıq şimal hissəsində, həmin dövrdə xristianlıq, yəhudilik və zərdüştiliklə yanaşı təbiət qüvvələrinə - günəşə, oda, torpağa, suya və eləcə də aya sitayişin güclü olduğu bildirilir. Belə ki, əgər yunan alimi Strabon (17, s.151) antik albanların günəş allahı Heliosa, göy allahı Zevsə və ay ilahəsi Selenaya etiqadları olduğunu yazırdısa, artıq VII əsrdə Moisey Kalankatuklu yerli türklərin (hunların) də Göy Tanrıxana, oda və suya, aya və günəşə sitayişləri haqqında məlumat verir. Yerli müəllif V əsrin 20-ci illərində Albaniyanın Sünik vilayətinə böyük ordu ilə gələrək, burada yurd salmış, sözsüz ki, oğuz türklərinin “adlı-sanlı nəslindən olan Qor və Qazan adlı iki qardaş” haqqında məlumat verir. V əsr tarixçisi Parbli Lazar Naxçıvan, Cənubi Azərbaycan və onlara yaxın ərazilərdə məskunlaşmış kəngərlərin yaşadıkları yeri “Kəngərlərin böyük vilayəti”, oradakı dağı “Kəngərlərin dağı” adlandırırdı (1, s.30). Bunlarla yanaşı, Naxçıvan ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı əldə edilən bir sıra tapıntılar, o cümlədən Dəlmə qalasında üzərində salur (oğuz) tayfasının damğası olan iy başı (6, s.242) naxçıvanlıların da etnik tərkibini müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətli göstəricidir.

Bundan əlavə, dövrün tədqiqatçıları IV əsrin əvvəllərindən

tarixi Azərbaycan ərazisinin daha çox şimal hissəsində yayılmağa başlayan və ilk növbədə sarayın və əyanların qəbul etdikləri xristianlığın burada dərin kök sala bilmədiyini, V əsrin ortalarından başlayaraq Sasanilərin imperiya ərazisinin bu hissəsini də tam tabe etmək məqsədilə yürütdükləri zərdüştləşdirmə siyasətinin kəskin müqavimətlə qarşılandığını, ərəb işğalından sonra yeni monoteist dinin – islamın Azərbaycanın cənub, xüsusilə də Naxçıvanın da aid olduğu şimal hissəsinin əhalisi arasında sidq-ürəklə mənimsənilməsi və başdan başa qərarlaşmasının uzun onillər çəkən bir proses olduğunu (8, s.117-118) xüsusi qeyd edirlər. Bu prosesin birinci mərhələsində yeni dini yayan əsas qüvvə başlıca olaraq ərəblərin özləri idisə, islamın mədəni gücünün artdığı IX yüzilin sonlarından başlayaraq bu işi müsəlmanlığı qəbul etmiş Azərbaycan əhalisi özü görürdü. Onu da deməliyik ki, ərəblərin digər monoteist etiqadlı dindarlara (xristianlara, yəhudilərə və eləcə də ilk vaxtlar atəşpərəstlərə) olan liberal münasibətləri əhalisinin əksəriyyəti xristian olan qonşu xalqlara ərəblərlə bağlanmış aman müqavilələrinin şərtlərinə uyğun olaraq can vergisi (cizyə) ödəməklə öz əvvəlki dinlərində – xristianlıqda qalmalarına imkan verdi; bu xalqlardan fərqli olaraq Azərbaycan əhalisinin əksəriyyəti islamı qəbul etdi. Buna bəlkə də ən mühüm səbəb şimalı-cənublu tarixi Azərbaycan ərazisində əvvəlki dinlərində qalmalarına icazə verilmiş xristian, yəhudi və zərdüştü etiqadlılarla yanaşı ərəblərin büt-pərəst sayaraq aman vermədikləri, sayca üstünlük

təşkil edən türk əhalinin olması idi. İslamlaşmanın ilk mərhələsində xoş-güc qəbul olunmuş yeni din yalnız müəyyən vaxt keçdikdən sonra, xüsusilə islamın mədəni gücünün təsirilə, sidq-ürəklə mənimsənilmiş inama, yüksək mənəvi dəyərləri olan ideologiyaya çevrildi.

Lakin Ərəb Xilafətinin vilayətlərindən birinə çevrilmiş Azərbaycanın yeni siyasi rejimə uyğunlaşmış, islamı qəbul etmiş əhalisi, artıq qeyd etdiyimiz kimi, islamaqədərki əski adət-ənənələrini, yaşayış tərzini və inanclarını, folklor ədəbiyyatını unuda bilmədi; mənəvi mədəniyyətin qorunması və onun tədricən yeni mənimsənilən islami dəyərlərlə zənginləşdirilməsi nəticəsində baş verən dəyişikliklər, sözsüz ki, ölkənin maddi mədəniyyətinə də öz təsirini göstərdi: əvvəlki mədəniyyətin izlərini saxlayan, lakin fərqli, öz spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilən maddi-mədəniyyət abidələri yaranmağa başladı.

Bu keçid dövrünə aid Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda qalan yerüstü abidələrin sayı çox az olsa da, arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunmuş bir sıra maddi-mədəniyyət nümunələri ölkənin qədim əhalisinin dini etiqadlarına aid bəzi elementlərin hələ də qorunduğunu təsdiq edir. Bu baxımdan Naxçıvan ərazisində aşkar edilən və islamaqədərki Azərbaycan türklərinin mədəniyyətinin izlərini özündə yaşadan artefaktların əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

Naxçıvanda, Culfa rayonu ərazisində, Zoğala çayı yaxınlığında tapılmış, tədqiqatçıların VI-VII əsrlərə aid etdikləri tunc qrifonlar bu baxımdan böyük maraq doğurur (Nizami

adına Azərbaycan Ədəbiyyatı və Naxçıvan Dövlət Tarix muzeylərində saxlanırlar). Aşkar qədim türk mifologiyasını əks etdirən qartal başlı və qanadlı, şir bədənli, iti caynaqlı, tədqiqatçıların fikrincə skif dövrünün “heyvani stili”nin cizgilərini özündə əks etdirən belə əfsanəvi heyvan fiqurları haqqında tarixi ədəbiyyatda zəngin məlumat vardır. Qədim dünyanın Uzaq Şərqdən tutmuş qədim Misirədək bir çox ölkələrində (o cümlədən qədim Mannada) geniş yayılmış, əcaib və ziddiyyətli fantastik varlıq kimi xarakterizə edilən – yəni, həm yeraltı, ölümlər dünyası və həm də yerüstü dünya ilə əlaqəsi olan bu obraz müxtəlif xalqların, o cümlədən qədim türklərin mifologiyasında özünəməxsus yer tuturdu. Maraqlıdır ki, məşhur Gültekin abidəsində də qanadları qoç buynuzunu xatırladan qrifon əks olunmuşdur (13, s. 7-10)*.

Arxeoloji qazıntılar zamanı Mingəçevirdə tapılan və bu gün Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasında qorunan antik dövrə aid möhürlərin üzərində də islamaqədərki türklərin ilahi qüvvəni təcəssüm etdirən, bir sıra alimlərin totemizmlə bağladığı, islamı qəbul etmiş türklərin mədəniyyətində isə ənənəvi inanc obyektı kimi qiymətləndirilən və ehtiram göstərilən qrifonlar öz əksini tapmışdır.

VII əsrə aid edilən, Naxçıvanda hələ ötən əsrin əvvəllərində aşkar olunan, əslı bu gün Sankt-Peterburqda, Dövlət Ermitajında

* Əmin-amanlığı, xoşbəxtliyi, azadlığı, sülhü təcəssüm etdirən, bəzən ilahə Humayla, eləcə də Humay quşu ilə əlaqələndirilən, müqəddəs günəş quşu da adlandırılan qrifon bu gün Özbəkistanın, Altay Respublikasının gerblərində də təsvir olunmuşdur.

saxlanılan, tədqiqatçıların alban hökmdarı Cavanşirlə bağladıkları (bax: 17, s.327) tunc buxurdan da islamaqədərki abidələrdə türklərə məxsus rəmz və simvolların əksi baxımından maraqlıdır. Kiçik ölçülü heykəl formasında olan bu fiqurda hökmdarın tacının üzərində qədim şumerlərdən tutmuş az qala bütün şərq xalqları, o cümlədən Azərbaycan əhalisi arasında geniş yayılmış görünür, çox qədim dövrlərin sədasını çatdıran rəmzlərdən biri – aypara təsvir edilmişdir. Tədqiqatçılar Ay tanrısı Selenaya sitayiş edən albanların ilahi qüvvə kimi qiymətləndirdikləri, ayın bir parçası olan belə aypara (hilal) təsvirlərini hakimiyyət rəmzlərinə aid edirlər. Belə rəmzlərin öyrənilməsi alimləri bu qənaətə gətirir ki, islamaqədərki Azərbaycan əhalisinin etiqad obyektlərini, onların dünyagörüşlərini, dini-fəlsəfi təsəvvürlərini ifadə edən aypara, eləcə də əvvəllər əbədiyyət rəmzi olan, tədricən dəyişərək yüksək amallar rəmzinə çevrilən ulduz, var-dövlət, bolluq, firavanlıq rəmzini əks etdirən günəş təsvirləri dövrün, yeni ideologiyanın təsirilə bəzən öz əvvəlki mənalarından fərqli yeni məna kəsb edir, bəzən isə tədricən öz əvvəlki müqəddəs simvol, rəmz mənasını itirirlər. Lakin xalqın təsəvvüründə, qan yaddaşında qaldıqları üçün onlar yaşamaqda davam edir və nəhayət, milli ornament, ənənəvi bəzək elementi kimi maddi-mədəniyyət abidələrinə yaraşlıq verirlər.

XI yüzilin ikinci yarısında müsəlman dünyasının bir çox ölkələri ilə yanaşı Azərbaycanın da böyük Səlcuq imperiyasının tərkibinə daxil edilməsi ilə islamı qəbul etmiş yerli müsəlman

türkləri ilə yalnız X əsrin ikinci yarısında müsəlmanlaşmış gəlmə oğuz türklərinin qaynayıb qarışması prosesi başlayır.

Yerli və gəlmə türklərin dil və mədəniyyət vahidliyi türkdilli Azərbaycan xalqının formalaşması prosesinin başa çatmasını sürətləndirən əsas amillərdən oldu. Tarixi Azərbaycan ərazisində, o cümlədən Naxçıvanda səlcuqların gəlişindən xeyli əvvəl təşəkkül tapmağa başlayan türk-islam mədəniyyəti məhz bu dövrdə keyfiyyətcə daha ali, yetkin səviyyəli, özümlüyü ilə seçilən zirvə dövrünə yetişir. Görkəmli türk alimi Osman Turanın sözləri ilə desək, səlcuq türklərinin hakimiyyəti islam mədəniyyətinə “canlılıq və yeni kültür ünsürləri gətirdiyi üçün bu dövrə türk-islam mədəniyyəti” adı verilir (9, s. 387). Sözsüz ki, islamı yerli türkdilli azərbaycanlılara nisbətən gec qəbul etmiş gəlmə oğuz-səlcuq türklərinin təfəkkürlərində əski inanclar və ənənələr yaddan çıxmamış, daha yaxşı qalmışdı. XII əsrin ikinci yarısında yaşayıb-yaratmış Suriyalı Mixailin yazdığına görə, onun dövründə də türklərdən (oğuz türkləri nəzərdə tutulur) islamın qaydalarını bilməyən birinə dini haqqında sual versələr o, “Kan Tanqri” cavabını verəcək (12, s. 255). Müəllif Nuh peyğəmbərin oğlu Yafətin nəslindən hesab etdiyi türklərin həmişə tək allaha tapındıqları, elə ona görə də ərəblərlə bir dində birləşərək, islamı qəbul etdikləri nəticəsinə gəlmişdir (12, s. 255). Bununla yanaşı o, mənbədən göründüyü kimi, yaşayış yeri qıtlığı çəkən oğuz türklərinin ərəblərlə birləşərək müsəlmanlaşmalarının əsas səbəbini Məhəmməd peyğəmbərə

aid edilən aşağıdakı sözlərdə görürdü: “Bütlərə və başqa rəzillərə sitayiş etməkdən imtina edib, mənim dinimi qəbul etsələr, onlara yaxşı bərəkətli torpaq verilər və onlar orada hökmranlıq edərlər” (12, s. 256).

Beləliklə, göründüyü kimi, VII-X əsrlərə, yəni, islamın qərarlaşma prosesinin başladığı və nəhayət başa çatdığı zaman kəsiyinə aid abidələrin üzərindəki süjetlərdə biz hələ də əski türk inancları və ənənəvi dini təsəvvürləri ilə bağlı müxtəlif rəmzlərin öz əksini tapdığının şahidi oluruq. İslamın ilk çağlarına aid abidələrə nisbətən daha sonrakı dövrün abidələrində artıq yerli türk ideoloji ənənələrinin sırf ərəb-müsəlman mədəniyyətinə xas olan ənənələrlə çulğalaşdığı da görünür. Bu abidələrin müqayisəsi türk-islam mədəniyyətinin ilkin dövründə qədim dini obrazların hələ də yaşadığını, lakin yeni dünya görüşünün neomüsəlmanların adət-ənənələrinə, həyat təzlərinə göstərdiyi hərtərəfli təsiri nəticəsində tədricən yeni fərqli baxışların formalaşdığını təsdiq edir. Bu yeni mədəniyyət bütövlükdə ümumi müsəlman mədəniyyətinin bir hissəsi olsa da, onun tədrici transformasiyaya məruz qalmış abidələri öz spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənirdi.

Yeni dinin yayılması təbii ki, sitayiş təyinatlı binaların – məscidlərin tikilməsi ilə müşayiət edilirdi. Mənbələr Azərbaycan şəhərlərindən Ərdəbil, Şamaxı, Dərbənd, Naxçıvan və başqalarında olan ilk məscidlər haqqında məlumatı bizə çatdırır, həm də artıq IX əsrin sonu – X əsrdə onların sayının artdığını, şəhər statusunun hətta orada cəme məscidinin olması ilə öl-

çöldüyünü xüsusi qeyd edirlər (8, s. 132). İlk vaxtlar bu məscidlər ərəblərlə bağlanılan müqavilələrdən məlum olan islamaqədərki mövcud dini tikililərin rekonstruksiyası nəticəsində yaradılırdı. Naxçıvanda həmin dövrə aid məscid binası qalmasa da, ölkənin digər şəhərlərində (Şamaxı, Dərbənd və b.) bugünədək qalmış sinxron dövr abidələri ilə müqayisədə burada olan ilk məscidlərin xarici memarlıq görkəmi baxımından yerli xüsusiyyətlərə malik olduğunu, onların sonrakı yüksək bədii tərtibatlı, elmi ədəbiyyatda “səlcuq məscidi”, “səlcuq köşkü”, “səlcuq məqsurəsi” (2, s. 41) adlandırılan məscidlərdən fərqləndiyini deyə bilərik. X əsrə aid ərəb mənbələrində (əl-İstəxri, İbn Havqəl, əl-Müqəddəsi) Bərdə came məscidi haqqında verilən məlumat bu fərqi aydın göstərir (8, s. 271, 290, 308). Maraqlıdır ki, burada bir çox müsəlman ölkələrində (Misirdə, Şamda və b.) olduğu kimi beytulmal, yəni xəzinə evi də məsciddə yerləşirdi. Əl-İstəxri onun “qurğuşun örtülü yastı damı, dəmir qapısı, doqquz sütunu” olduğunu (8, s. 271), əl-Müqəddəsi isə məscidin sütunlarından bəzisinin “gəcdən və bişmiş kərpicdən, bəzilərinin isə taxtadan” (8, s. 308) tikildiyini bildirirlər. Hər üç ərəb müəllifi həmin məscidi Əməvilər dövrünə, yəni VIII yüzilin ortalarına aid edirlər (yenə orada).

Sonrakı çağ dini tikililər artıq qeyd etdiyimiz kimi köklü formalaşma prosesi keçirmiş, “məscidlərin mehrablari önündə günbəzli salon – məqsurə” yaradılmışdır. Mənbələrdə Naxçıvanda həm şəhərin özündə, həm də onun yanında daşdan

tikilmiş qalada “mədrəsə, məscid inşa olunduğu” məlumatı vardır (9, s. 107). Atabəylər dövrünün monumental abidələrindən olan, uçulmuş vəziyyətdə XIX əsrə kimi qalan və hətta bu vəziyyətdə də onu görənləri məftun edən Naxçıvanın came məscidi dövrün ən möhtəşəm, ən yetkin türk-islam abidəsi sayılırdı.

Artıq XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda yaranmış siyasi vəziyyətə – səlcuq-oğuz yürüşləri və onun nəticələrinə, eləcə də digər xarici ölkə qoşunlarının ara-sıra baş verən dağıdıcı hücumlarına baxmayaraq türk-islam mədəniyyətinin inkişafında yeni, daha yüksək dövrün başladığı görünür. Bu inkişaf memarlıq və şəhərsalmada, eləcə də dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrində özünü daha çox biruzə verirdi. Məhz bu dövrdə Naxçıvan memarlıq məktəbinin Əbu Bəkr Əcəmi Naxçıvani kimi dühaları xalqın bədii mədəniyyətinin ən qədim növlərindən olan daş üzərində naxışaçma sənətinin əlçatmaz nümunələri olan şedevr əsərlərini yaratdılar. Daha çox dövrümüzə çata bilmiş xatirə abidələrində – türbələrdə qalmış məhz bu nümunələr yeni dövrün mədəniyyətində xalqın əski adət-ənənələrindən, zəngin mənəvi dünyasından doğan elementləri özündə yaşadır. Müqayisələr göstərir ki, memar Əcəminin bizə məlum ilk abidələrindən olan, xalq arasında “Atababa günbəzi” adı ilə tanınan Yusif Küseyr oğlu türbəsinin gövdə hissəsinin səkkizüzlü inşa edilməsi, Xaraba-Gilandan 1980-ci ildə açılmış sərdabənin xaricdən kub şəkilli, daxildən isə səkkizbucaqlı tikilməsi (5, s. 394),

qədim Aza şəhərinin bir məhəlləsi olmuş Der kəndi yaxınlığındakı “Der günbəzi” adlanan türbənin səkkizguşəli olması (4, s. 308) və nəhayət, Əcəminin şah əsəri Möminə xatın türbəsindəki ulduzların 8 və 12 guşəli olması heç də təsadüfi deyildi. Belə ki, 8 rəqəmi hələ qədim zamanlardan şərqdə simvolik rəqəm sayılırdı. Qədim türklərin sitayiş etdikləri ilahə Humayın təsviri də bəzi hallarda halqa daxilində səkkiz xətt arasında yerləşdirilirdi (3, s. 86), bir çox şərq ölkələrində 8 mərtəbəli ehramlar, məbədlər vardı. İslamda da cənnətin səkkizinci qatı ən ali qat hesab edilirdi və s. Maraqlıdır ki, XVIII əsrdə təsis edilmiş “Vakayi misikiyi” Osmanlı medalı üzərində ay və səkkizguşəli ulduz təsvir olunmuşdu. Beləliklə, günəş tanrısına sitayiş edən bir çox xalqlarda, o cümlədən qədim türklərdə günəşin rəmzlərindən olan səkkizguşəli ulduz Naxçıvan türbələrində islam rəmzləri ilə birləşərək, görünür, bəd nəzərdən, şərdən qoruyan tilsim kimi çıxış etmişdir. Qobustan və Gəmiqaya rəsmlərindən başlayıb, qədim və orta əsr abidələrində, eləcə də dekorativ tətbiqi sənət nümunələri (xalça, tikmə, keramika, zərgərlik məmulatı, mis əşyalar və s.) üzərində geniş yayılaraq milli ornamentə çevrilmiş həmin rəmsiz bu gün Azərbaycanın dövlət bayrağını bəzəyən tarixi emblem olmuşdur.

Onu da qeyd etmək ki, türbə tikintisindəki daha bir xüsusiyyəti islam dininə sadiq-ürəklə bağlanmış oğuz türklərinin qan yad-daşlarına hopmuş dəfn etmə adətlərindən irəli gəlir. X əsrin birinci yarısında Volqaboyu türklərinin yaşadıkları yerlərdə

olan ərəb səyyahı İbn Fadlan (15, s. 63) onların evəbənzər böyük qəbirlərdə dəfn edildiyi, qəbrin üstündə çadıraoxşar örtük quraşdırıldığı haqqında məlumat verir. Bütün bunlar çadır quruluşlu, qülləvari Naxçıvan türbələrinin konstruksiyalarında qədim türk və yeni islam ünsürlərinin sintezinin yarandığına şahidlik edir (2, s. 84-85).

Türk mədəniyyətinin izləri Naxçıvanın qəbirüstü abidələrində, xüsusilə kökləri islamaqədərki dövrlərə gedib çıxan daş qoç və at heykəllərində, sənduqələrdə daha çox görünür. İslamaqədərki türk dini inanclarının bir sıra elementləri islam elementləri ilə məhz bu abidələrdə bir-birini tamamlayaraq, vahid mövzuda birləşə bilmişlər. Abidələrin üzərində həkk olunmuş müxtəlif heyvan surətləri (öküz, quş, maral, qoyun və s.) türk xalqlarının mədəniyyətində ailənin və ya nəslin əcdadının ruhu hesab olunan onqonları ifadə edirdi. Bəzən bu abidələrdə qəbir sahibinin peşəsini əks etdirən süjetlər, etiqad obyektı kimi hələ də yaşamaqda olan dirilik ağacı və başqa kultlarla bağlı elementlər verilir, Quran ayələri, mərhumun adı təqdim edilirdi.

İslamın qədim türk dini inanclarının bir sıra elementlərini qəbul edərək bir növ özününküləşdirməsi tədqiq olunan dövrdə Naxçıvan sənətkarlarının hazırladıqları müxtəlif məişət əşyalarında – metal məmulatı nümunələrindən tutmuş ipəkdən hazırlanmış parçalara qədər hamısında aşkar görünür. Maraqlıdır ki, bəzən həmin əşyaların üzərindəki bəzəklər dövrün incəsənətinin digər növlərinin bəzəyini az qala təkrar edir. Məsələn, Fransanın

Luvr muzeyində saxlanılan naxçıvanlı usta Osman Salman oğlunun 1190-cı ildə hazırladığı bürünc dolçanın naxışları Möminə xatın məqbərəsindəki naxışlarla eynilik təşkil edir. Araşdırmalar, ata-babalarının yaradıcılıq ənənələrindən bəhrələnən incə zövqlü naxçıvanlı ustaların zəngin təxəyyülünün məhsulu olan bu kimi nümunələrin sayca çox olduğunu göstərir. Həmçinin ulu əcdadlarımızın mənəvi dəyərlər sisteminin bir hissəsinin arxeoloji tədqiqatlar zamanı (Xaraba-Gilan, Aza və b.) əldə edilmiş artefaktlarda öz əksini tapdığı, məhz bu tapıntıların xalqımızın dünyagörüşü və ideologiyasında olan ənənəlik və yeniliyin öyrənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyəti bəlli olur. Araşdırmalar həm də onu da təsdiq edir ki, bu gün daşıyıcısı olduğumuz, əsrlər boyu azərbaycanlıların həyat yolunu müəyyənləşdirmiş türk-islam mədəniyyəti ərəb-müsəlman mədəniyyəti zəminində ulularımızdan gələn bu ənənələrdən qidalanaraq inkişaf etmişdir.

Bu gün dövlət ideologiyamız olan azərbaycançılıq milli ideologiyası ilə yanaşı, onun tərkib hissəsi kimi çıxış edən islami dəyərlərin bərpa olunmasını da türk-islam mədəniyyətinin yeni təzahürü kimi qiymətləndirmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. N.Vəlixanlının redaktəsi ilə, c.II, Bakı, 2007.
2. Qiyasi Cəfər. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı, 1991.
3. Əhmədov S.Ə., Məmmədov V.S. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağı. Bakı, 2010.

4. İbrahimli B., Səfərli F., Əliyev Q., Xəlilov T. Aza orta əsr şəhər yeri (2013-2014). / Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar. 2013-2014, Bakı, 2015. s. 305-310.
5. İbrahimli B.İ. Orta taleli şəhərlər. / Şəmkir: I Respublika elmi-praktik konfransın materialları. 28-29 noyabr , 2007, Şəmkir. Bakı, 2008.
6. İbrahimli B., Səfərli F., Qədirzadə T., Xəlilov T., Qəmbərova G. Dəlmə qalasında arxeoloji qazıntılar (2013-2014). / Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar, 2013-2014. Bakı, 2015, s.240-243.
7. Osman Turan. Selçuklular tarixi ve türk-islam medeniyeti. İstanbul, 1997.
8. Vəlixanlı Nailə. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər. Bakı, 2016
9. Vəlixanlı Nailə. Naxçıvanın VII-XII əsrlər dövrü tarixdə və tarixşünaslıqda. Naxçıvan, 2016.
10. Большаков О.Г. История Халифата. Т.1. Ислам в Аравии. 570-633. Москва, «Наука», 1989.
11. Бунятов Зия. Азербайджан в VII-IX века. / «Избранные сочинения» üçsildliyində, Bakı, 1999, c.I.
12. Гусейнов Рауф. Сельджукская эпоха истории Кавказа. Москва, 2012.
13. Митько О.А. Образ грифона в искусстве народов Евразии в древнетюркскую эпоху. // Евразия: культурное наследие древних цивилизаций. Вып. 2. Горизонты Евразии: Сборник научных статей. Новосибирск, 1999, с. 7-10.
14. Мустафаев Ш.М. От сельджуков к османам. Москва, 2017.

15. Путешествие Ибн Фадлана на Волгу. / Изд. АН СССР. Перевод и комментарии А.П. Ковалевского, под редакцией И.Ю. Крачковского. М.- Л.- д, 1939.
16. Страбон. География в 17 книгах. Москва, 1964.
17. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. IV в. до н.э. – VII в. н.э. Москва-Ленинград, изд. во АН СССР, 1959.
18. Шихсаидов А.Р. Очерки истории, источниковедения, археографии средневекового Дагестана. Махачкала, 2008.

NAXÇIVANIN TÜRK-İSLAM ABİDƏLƏRİ TARİXİ QAYNAQLARDA

Naxçıvan diyarı dünya sivilizasiya mərkəzlərindən biri, türk-islam abidələri ilə zəngin olan bir ərazidir. Bu ərazidə yaşamış insanlar çoxsaylı tarix və mədəniyyət abidələri yaratmış, bunların bir qismi günümüzədək gəlib çatmışdır. Müəyyən səbəblərdən dağıntıya məruz qalmış bəzi abidələr isə sonrakı illərdə, xüsusilə dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra təmir və bərpa edilmiş, onlara ikinci həyat verilmişdir. Son illərdə muxtar respublika ərazisindəki 60-dan artıq tarix və mədəniyyət abidəsi təmir və bərpa edilmişdir.

Naxçıvan ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrindən bəhs edən ümummilli lider Heydər Əliyev demişdir ki, Naxçıvan ərazisini götürsək, bu kiçik ərazidə həddindən çox dünya miqyaslı tarixi-memarlıq abidələri yaşayıb və bu gün də yaşayır. Onların hər biri Azərbaycan xalqının həm tarixini, həm mədəniyyətini, həm də adət-ənənələrini göstərən abidələrdir. Naxçıvan Azərbaycan xalqının tarixini əks etdirən abidələri özündə cəmləşdirən bir diyardır.

Hər bir xalqın qədimliyini sübut edən onun mədəniyyətidir, tarixi abidələridir. Bu cəhətdən Naxçıvan ərazisi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Naxçıvan ərazisi antik, orta əsrlər, yeni və müasir dövr maddi-mədəniyyət nümunələri və tarixi abidələrlə

zəngindir. Bu qədim diyarda hər addımda ilk insanların yaşadığı mağaralara, qədim yaşayış yerlərinə, erkən şəhər mədəniyyəti qalıqlarına, möhtəşəm qalalara, türbələrə, körpülərə, məscidlərə, buzxanalara, mülki tikintilərə, imamzadələrə - bir sözlə, nadir tarix və mədəniyyət abidələrinə rast gəlmək mümkündür.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov türk-islam abidələrinin əsaslı şəkildə tədqiq edilməsi, qeydə alınması, bərpa edilməsi və gələcək nəsillərə çatdırılması üçün 6 dekabr 2005-ci il tarixdə "Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki tarix-mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşdırılması işinin təşkili haqqında" Sərəncam imzalamışdır. Bu sərəncama əsasən muxtar respublika ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşdırılması işinin təşkili məqsədilə komissiya yaradılmışdır. İşçi qrupu muxtar respublika ərazisində 1218 abidəni qeydə almış və pasportlaşdırmışdır. Qeydə alınaraq pasportlaşdırılan bu abidələrdən 841-i yeni aşkar olunmuş və ilk dəfə elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir.

Orta əsrlərdə və yeni dövrdə Azərbaycana, eləcə də Naxçıvana səfər edən bir sıra görkəmli səyyah, tarixçi, coğrafiyaşünas, elm və sənət adamlarının diqqətini buranın tarixi, ərazisi, təbiəti, insanları, şəhərləri, zənginlikləri, abidələri, adət-ənənəsi, məişəti cəlb etmişdir. Bu səyyah və tədqiqatçıların əsərlərində, yol qeydlərində Naxçıvanın tarixi, iqlimi, əhalisi, tarixi abidələri haqqında çox maraqlı və əvəzolunmaz

məlumatlar vardır. Nizaməddin Şami, Nəsəvi, Şəraf əd-din Əli Yəzdi, Klavixov, İbrahim Əfəndi Peçevi, Ö.Çələbi, F.Rəşidəddin, N.Xanikov, İ.Şebligin, Moryer, İ.Şopen, İ.Tavernye, K.Nikitin, V.Sısoyev və başqalarının Naxçıvanın türk-islam abidələri haqqında maraqlı və əhəmiyyətli fikirləri, elmi mülahizələri və qeydləri vardır.

Ərəb xilafətinin VII əsrin ortalarında Azərbaycanı tutması, islam dinini qəbul etdirməsi ilə əhalinin həyat və fəaliyyətində, qədim ənənələrə malik Azərbaycan memarlığında yeni xüsusiyyətlər və çalarlar özünü göstərməyə başladı. İslam inşaat mədəniyyəti Azərbaycan memarlığına böyük təsir göstərdi. Bu dövrün memarlıq sənəti öz ifadəsini əsasən məscid və mədrəsələrdə, türbə və məqbərələrdə, zaviyyə və xanəqahlarda tapırdı.

Azərbaycan Səlcuq imperiyası dövrü memarlığında yeni forma və məzmun, üslub özünü göstərir. Tarixi dövr etibarilə Naxçıvanın mühüm abidələrindən olan **Nuh türbəsi** haqqında tarixi mənbələrdə maraqlı məlumatlara rast gəlinir. Tikilmə tarixi dəqiq bilinməsə də tarixi mənbələr onun VIII əsrdə təmir və bərpa olunması haqqında məlumatlar verir. XIX əsrin 80-ci illərində Naxçıvan məktəblərində işləmiş maarifçi K.A.Nikitin “Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan mahalı” məqaləsində Nuh peyğəmbərin məzarı və türbəsindən bəhs edərkən yazır: “Nuh özü, onun bacısı və ailənin digər üzvləri Naxçıvanda vəfat etmiş və burada dəfn olunmuşdur. Nuhun qəbri şəhərin cənub tərəfində qədim qalanın qalıqlarının yaxınlığında yerləşir. Məzarın hazırkı

görkəmi səkkizinci yüzillikdə bərpa edilmişdir. İndiki görkəmdə o, yerdən qalxan, çox da böyük olmayan türbəni xatırladır. Hazırda türbə keçmiş məbədin aşağı mərtəbəsinin qalıqlarından ibarətdir. Məbədin pilləkənlərlə aşağı düşmək tələb olunan interyeri dairəvi, çətinliklə keçmək mümkün olan, ortadan daş dirəklərlə möhkəmləndirilmiş mağaraya bənzəyir. Rəvayətə görə, həmin dirəyin altında ulu Nuhun cənazəsi yerləşir” (25, s.4-8).

Sovet hakimiyyəti illərində türbə dağıdılmışdı. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 28 iyun 2006-cı il tarixdə imzaladığı Sərəncama əsasən türbə yüksək səviyyədə bərpa olunmuşdur, qədim özül üzərində inşaat işləri aparılmışdır.

Orta əsrlərə aid bir sıra mənbələrdə Naxçıvan və Qarabağlar şəhərləri, burdakı abidələr haqqında obyektiv və maraqlı mülahizələr vardır. “Əcaib əd-Dünya” (Dünyanın qəribəlikləri) əsərində Naxçıvan şəhəri, onun əhalisi, abidələri, suları, bağları, meyvələri barədə də məlumat verilir: Şəhərdə “...çoxlu saraylar, köşklər, eyvanlar tikilib, şəhərin yanında daşdan qala tikiblər, qalada isə məscid və mədrəsə inşa ediblər... Orada şah iqamətgahı quruldu və hökumət binası (dövlətxana) inşa edildi” (16, s.135-136).

Naxçıvana səfər edən fransız səyyahı İ.B.Tavernye Naxçıvan abidələrindən, xüsusilə **Came məscidindən** bəhs edərək yazır: “Bu, Asiyanın ən yaxşı və gözəl məscidlərindən idi. Deyirlər ki, Nuhun qəbrinə yadigar olaraq bina edilmişdir” (15, s.90). Naxçıvan Came məscidi haqqında başqa bir fransız

səyyahı və arxeoloqu Jan Dyelafua, alman memarı E.Yakobstal, V.A.Engelqardt bəhs etmişlər. Hətta onların çəkdiyi rəsm əsəri və fotosəkillər də məscid haqqında təsəvvür yaradır. J.Dyelafua Came məscidinin şəklini çəkməklə kifayətlənməmiş, öz qeydlərində onun haqqında bəhs etmiş, hətta ehtişamına valeh olduğu Möminə xatın türbəsini onun bir hissəsi hesab etmişdir. Səyyahın yazdığına görə, o, Naxçıvanda olarkən fasadı və frizi kufi kitabələri ilə bəzədilən Came məscidi dağıdılıbmış. Alman memarı E.Yakobstalın XIX əsrin sonlarında Naxçıvanda olarkən çəkdiyi fotosəkil məscid haqqında təsəvvür yaratmaq baxımından daha qiymətlidir. V.A.Engelqardt Came məscidi haqqında yazır: “Bu türk məscidi yonulmuş daşdan tağları olan nəhəng bir tikilidir. Onun daxilində gözəl oyma izləri hələ də qalmaqdadır. Binanın bir hissəsi uçaraq tökülmüş, qalan hissəsi isə daim uçmaq təhlükəsi altındadır. Məsciddən 50 sajen aralıda məscid kompleksinə daxil olan və hər biri 10 sajen ucalığında olan bir cüt minarəyə malik qapı vardır. Əvvəllər məscidlə qapı arasında çoxlu tikililər olsa da, indi onlar sıradan çıxmışlar” (17, s.186).

Tarixi qaynaqlardan məlumdur ki, Atabəylər memarlıq kompleksində bir sıra möhtəşəm memarlıq abidələri, o cümlədən Hökumət evi (Eldənizlər sarayı), Came məscidi, onun yanında mədrəsə, Möminə xatın türbəsi, qoşa minarəli qapı – baştağ və b. olmuşdur. Qeyd olunan foto və şəkildəki görünüşləri təhlil edən Ə.Salamzadə göstərmişdir ki, Came məscidi Möminə xatın türbəsindən xeyli hündür olmuşdur.

Möminə xatın türbəsinin qalmış hissəsinin ümumi hündürlüyü 26 metr olduğu üçün Came məscidinin ona nisbətən hündürlüyünü nəzərə alsaq, bu məscidin hündürlüyü 30 metrə yaxın nəhəng bir tikinti olduğu aydınlaşır (17, s.30).

Naxçıvan ərazisində olan, bir sıra məscidlərin üzərində müxtəlif kitabələr yerləşdirilmişdir ki, həmin kitabələr əsasında məscidlərin tikilmə tarixi, memarı, tikdirən şəxs haqqında məlumatlar əldə etmək mümkündür. Belə məscidlərdən Naxçıvan şəhərindəki Came məscidi (Cəfəriyyə məscidi), Nüsnüs məscidi, Ordubad şəhər Came məscidi, Vənənd kənd Came məscidi, Meydan məscidi (Dəstə kəndi), Mingis məscidi və başqalarını göstərmək mümkündür. Müstəqillik illərində muxtar respublika ərazisində yüksək memarlıq quruluşu ilə seçilən onlarla məscid tikilmiş, bir sıra məscidlər isə bərpa edilmişdir.

Tarixi mənbələr Naxçıvan **mədrəsələri** haqqında da məlumatlar verir. Azərbaycanda ali təhsil müəssisələri sayılan mədrəsələr təkcə təhsil mərkəzləri kimi yox, həm də böyük elmi müəssisələr kimi fəaliyyət göstərirdilər. Mədrəsələr üçün gözəl memarlıq üslubuna malik binalar inşa edilirdi. Mənbələrə görə Naxçıvan şəhəri Azərbaycanda məktəb və mədrəsələrin yarandığı ilk mərkəzlərdən biri olmuşdur. “Əcaib əd-Dünya” əsərinin müəllifi Naxçıvan qalasında mədrəsələr olduğunu qeyd etmişdir (16, s.136). Naxçıvan mədrəsələri, xüsusilə Atabəy Şəmsəddin mədrəsəsi daha çox tanınmışdı (4, s.151).

İkimərtəbəli binada yerləşən Ordubad şəhər mədrəsəsi Şimali Azərbaycanda yeganə mədrəsə binasıdır ki, günümüzədək

salamat qalmışdır. Bu mədrəsə binası Səfəvi hökmdarı Şah Sultan Hüseyinin dövründə inşa edilmişdir. Mədrəsə binasında dərslər otaqları, tələbələrin yaşaması üçün xüsusi hücrələr olub.

Naxçıvan şəhərindəki Zaviyə-mədrəsə binası da öz orijinal quruluşuna görə diqqəti cəlb edir. Bu mədrəsə binasının XVII-XVIII əsrlərdə tikildiyi güman edilir. Bektaşi və nəqşibəndilər yaşayış və zikr yerlərini zaviyə adlandırırdılar. Zaviyə-mədrəsə binası Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin dəstəyi ilə 2008-ci ildə əsaslı şəkildə təmir və bərpa edilmişdir.

Naxçıvanda türk-islam abidələri içərisində **türbələrin** özünəməxsus yeri və mövqeyi vardır. Əsasən iki hissədən – yeraltı sərdabə və onun üzərində ucaldılan yerüstü qülləvari türbədən ibarət olan bu abidələrin ən möhtəşəm nümunələri Azərbaycan, eləcə də Naxçıvan ərazisində olmuşdur. Yusif Küseyr oğlu, Möminə xatın, Gülistan və Nuh türbələri, Xaraba Gilan türbəsi və Əlincəçay Xanəgahı, Əmirxan türbəsi, Qarabağlar Türbə Kompleksi haqqında tarixi qaynaqlarda maraqlı və əhəmiyyətli məlumatlar verilmişdir.

Naxçıvanın rəmzinə çevrilmiş, Şəmsəddin Eldənizin həyat yoldaşı Möminə xatının şərəfinə ucaldılmış, 1186-cı ildə istifadəyə verilmiş bu türbə səyyah, coğrafiyaşünas, tarixçi, tədqiqatçı və qonaqları öz möhtəşəmliyi ilə sehrinə salır. Daxildən dairəvi quruluşda olan abidə xaricdən on üzlüdür. Bu üzlərdəki naxışlar bir-birini təkrar etmir. Türbə üzərində və daxildə kitabələr, həndəsi ornamentlər, Qurani-Kərimdən

ayələr, Böyük yaradanın və xəlifənin adları, hikmətli fikirlər və b. yazılmışdır.

Orta əsr mənbələrində bəzən “Kəsik günbəz” adlandırılan Gülüstən türbəsi memarlıq-konstruktiv quruluşuna görə Azərbaycan memarlıq abidələri içərisində özünəməxsus yer tutur. Orta əsr mənbələrindən olan “Çaldıran səfəri ruznaməsində” osmanlılar tərəfindən ələ keçirilən Naxçıvan haqqında bəhs edilərkən Gülüstən türbəsinin də adına rast gəlinir (6, s.10). XVII əsr türk səyyahı Ö.Çələbinin “Səyahətnamə”sində də “Kəsik günbəz”in – Gülüstən türbəsinin adı çəkilir (3, s.48). Görkəmli türk alimi, səyahətşünas Oktay Aslanapaanın fikrincə, Ö.Çələbi öz “Səyahətnamə”sində “Kəsik günbəz” adlı yeri təsvir edərkən məhz Gülüstən türbəsinə nəzərdə tutmuşdur. Ö.Çələbinin məlumatına görə XII yüzillikdə simvolik şəkildə inşa olunmuş və türbənin sərdabəsində (bu türbədə sərdabə hissə də yerin üstündədir – İ.H.) sonralar – XV əsrin sonu – XVI əsrin əvvəllərində Xorasan hökmdarı Hüseyn Baykaranın oğlu Bahadır Şəfad dəfn olunmuşdur (3, s.48-49). Gülüstən türbəsi Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 7 oktyabr 2015-ci il tarixli Sərəncamı ilə yüksək səviyyədə bərpa olunmuşdur.

Qarabağlar Türbə Kompleksi də öz orijinal quruluşu ilə tikildiyi vaxtdan diqqəti cəlb etmişdir. Kompleks türbə, qoşa minarəli baştağ və digər tikililərdən ibarətdir. Mənbələr minarələrin XII əsrdə, türbənin isə XIV əsrin 30-cu illərində inşa edildiyini göstərir. Qoşa minarəli baştağın üzərindəki

kitabədən aydın olur ki, bu imarətin tikilməsini Cahan Qudi (Quti) xatın əmr etmişdir. Fəzlullah Rəşidəddinin yazdığına görə Hülakilər dövlətinin banisi Hülakü xanın həyat yoldaşlarından birinin adı Qutuy xatın olmuşdur (26, s.16). Tarixi qaynaqlara görə Qudi xatın həmin Qutuy xatındır.

Türbələr arasında Əlincəçay Xanəgahı, yaxud Xanəgah Türbə Kompleksinin özünəməxsus yeri vardır. Xanəgah kompleksi türbə, məscid və başqa tikililərdən ibarətdir. Kitabələrdən məlum olur ki, türbənin tikilməsini Uluğ Qutluğ Lələ bəy əmr etmişdir. İkinci kitabədən aydındır ki, məqbərə şeyx Hacı Lələ Məlikindir və tikinti 1496-cı ildə Həvva Bədr Bikə xatının səyi ilə tamamlanmışdır (24, s.60-61). Hürufiliyin banisi F.Nəiminin burada dəfn olunduğu mənbələrlə təsdiq olunur.

Abidələr içərisində **qalaların** da öz yeri və mövqeyi vardır. Mənbələr göstərir ki, Naxçıvan qala tipli yaşayış yerləri ilə zəngin bir diyardır. Tədqiqatçılar Naxçıvan ərazisində 80-ə yaxın qalanın olduğunu aşkar etmişlər. Qalaların çoxluğunun səbəbi Naxçıvanın coğrafi mövqeyinin, zəngin təbii sərvətləri, şəhər mədəniyyəti və inkişaf etmiş sənətkarlığının yadelli işğalçıların diqqətini cəlb etməsi ilə əlaqədardır. Yerli əhali özünü qorumaq üçün müdafiə qalaları yaratmışdır. Bunlardan Əlincəqala, Oğlanqala, Çalxanqala, Naxçıvanqala, Qalacıq, Qazançıqala, Vayxır qala, Nəhəcir qalası, Ordubad qalası və başqalarını göstərmək olar. Görkəmli tarixçi Həmdullah Qəzvini yazır ki, Naxçıvana girəcək yolları Əlincə

(Əlincik), Sürməli, Tağmər və Təqnəm kimi nəhəng qalalar qoruyurdu (22, s.51). Yaqut Həməvi yazırdı ki, Azərbaycan çox iri ölkə və böyük dövlətdir. Bu, əsasən çoxlu qalaları... olan dağlıq ölkədir” (27, s.7).

Orta əsr mənbələrində Naxçıvan qalaları haqqında məlumatlar vardır. **Əlincəqala** Naxçıvanın əyilməzlik simvolu kimi xarakterizə olunur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında o, güclü və etibarlı istehkam kimi təsvir edilir. Orta əsr müəlliflərindən Nəsəvi, Şərafəddin Əli Yəzdi, İohann Şiltberger, İosofat Barboro, Vinçentso Alessandri, Ryui Qonzales de Klavixo, Övliya Çələbi və b. Naxçıvan qalaları haqqında məlumat vermişlər. Əlincəqalanın təsvirini İspaniya səfiri Klavixo öz gündəliyində çox gözəl vermişdir: “Əlincəqala yüksək və sıldırım bir dağ üzərində yerləşərək divar və bürclərlə əhatə olunmuşdur. Divarların daxilində dağ yamaclarının aşağı hissəsində üzümlüklər, bağlar, tarlalar, otlaqlar, bulaqlar və hovuzlar var idi. Qəsir və qalaça dağın başında yerləşirdi” (5, s.12).

Əlincəqalanın Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində özünəməxsus, şərəfli və çox mühüm yeri vardır. Güclü və möhkəmləndirilmiş müdafiə istehkamı olduğuna görə orta əsrlər zamanı Əlincəqalada Azərbaycanın ayrı-ayrı dövlətlərinin zərbxanaları yerləşirdi. Burada müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan feodal hakimlərinin adından sikkələr zərb olunmuşdur (18, s.143).

Azərbaycan tarixində tutduğu əhəmiyyətli və şərəfli yerinə görə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin

11 fevral 2014-cü ildə imzaladığı “Culfa rayonundakı “Əlincəqala” tarixi abidəsinin bərpa edilməsi haqqında” Sərəncama əsasən Əlincəqalada abadlıq-bərpa işləri aparılmış, burada “Əlincəqala” Tarix-Mədəniyyət Muzeyi yaradılmışdır.

Naxçıvan ərazisində yaradılmış qalalardan biri də **Naxçıvanqala** olmuşdur. Tarixçi alimlərimiz Naxçıvanqala ərazisində hələ Tunc dövründə (e.ə. III-II minilliklər) yaşayışın olduğu qənaətinə gəlmişlər. XIII əsrə aid “Əcaib əd-Dünya” adlı əsərdə Naxçıvan şəhəri və onun yaxınlığındakı qala haqqında belə bir qeyd verilir: “Orada çoxlu saray, köşk və eyvan vardır. Şəhərin yaxınlığında qala tikilmişdir. Qalada mədrəsə və məscid vardır...” (16, s.135). Qalanın ilk orta əsrlər zamanı (VII əsr) inşa olunduğu ehtimal olunur. Türk səyyahı Ö.Çələbinin məlumatına görə, qalanı monqollar dağıtmışlar. Səyyahlardan Şardən və Frehanq da qaladan bəhs etmişlər. Naxçıvanqala 2014-cü ildə bərpa edilmiş və “Naxçıvanqala” Tarix-Memarlıq Muzeyi yaradılmışdır.

Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələrindən olan **karvansaralar** və **körpülər** orta əsrlər dövründə iqtisadi əlaqələrin artmasında mühüm rol oynamışlar. Karvansaralar – karvanların dincəlməsi və istirahət etməsi üçün yaradılan tikililər idi. Bu tikililər topdansatış ticarətinin aparılmasında mühüm ticarət mərkəzi – yarmarkalar rolunu oynayır. Azərbaycanda, eləcə də Naxçıvanda olan səyyahlar (İ.Lerx, S.Qmelin, İ.Berezin, Ö.Çələbi, İ.Şardən, İ.Tavernye və b.) ərazidəki məşhur karvansaralar haqqında öz təəssüratlarını

yazmışlar. XVII əsrdə Naxçıvan bölgəsində olmuş fransız səyyah Jan Şardən Naxçıvan şəhərində beş karvansaranın, başqa bir fransız səyyahı İ.Tavernye Azad şəhərində dörd karvansaranın olduğunu yazmışlar. XVII əsr türk səyyahı Ö.Çələbi Qarabağlar şəhərində çoxlu, Naxçıvan şəhərində isə 20 karvansara olduğunu qeyd edir (3, s.231-232). Orta əsr tarixçisi Şərafəddin Əl Yəzdi “Zəfərnamə” əsərində Culfa yaxınlığındakı Ziyaülmülk körpüsündən danışarkən yazır ki, körpünü elə tikmişlər ki, dərrakəli ağla malik olan mühəndis də onu müşahidə etdikdə heyran qalır... Onun üst tərəfini dağa elə birləşdiriblər ki, altı boş qalıb və onu karvansara ediblər.

Həmdullah Qəzvini də Gərgər ticarət şəhərindən bəhs edərkən bu körpüdən danışmışdır: “...onun yanında Araz çayı üstündə Ziyaülmülk Naxçıvani gözəl körpü tikdirmişdir. Bu xeyriyyəçilik sahəsində ən böyük tikilidir” (22, s.51).

Naxçıvan bölgəsinin müxtəlif yerlərində yaradılan gözəl memarlıq nümunələrindən biri də **hamamlardır**. Keçmişdə hamamların funksiyası təkcə insanların yuyunma yeri olmaqla məhdudlaşmırdı. Onlar həm də insanların istirahəti, dincəlmək, söhbət, görüş yerləri idi (18, s.147). Orta əsr qaynaqlarından bizə Naxçıvan hamamları haqqında maraqlı məlumatlar gəlib çatmışdır. XVII əsrin ortalarında Naxçıvan şəhərində olan Övliya Çələbi burada 10200 ev, 70 came məscidi, 40 məscid, 20 mehmanxana, 7 gözəl hamam, təqribən 1000 dükan olduğunu yazmışdır. O, Naxçıvan hamamlarından bəhs edərkən yazmışdır ki, “Cənabi hamamı son dərəcə gözəl və işıqlıdır.

Qapı və divarı şirəli kaşından, döşəmələri isə ağ mərmər daşdandır. Hamam məhrəbaları şahmat naxışı ilə bəzədilmişdir. Mehmanxanamıza yaxın Zal paşa hamamı vardır. Onun bütün qapı və divarı şirəli kaşılarla örtülmüşdür. Döşəməsi başdan ayağa boz, sumaqı və tünd qırmızı mərmər daşlardandır. Elə işıqlı hamamdır ki, onun bütün pəncərələri büllurdandır. Həyətin ortasında böyük bir hovuz var. Xülasə, gözəl havası olan bu hamamın tərifı, təmizliyi və gözəlliyini şərh etməkdə, qələm belə acizdir” (3, s.45).

Tarixi qaynaqlardan məlumdur ki, orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsində nəinki şəhərlərdə, hətta kənd tipli yaşayış məskənlərində də möhtəşəm hamamlar inşa olunaraq əhalinin istifadəsinə verilmişdir. XVIII əsrlərə aid Naxçıvan şəhər və Ordubad şəhər hamamlarında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin dəstəyi ilə abadlıq-bərpa işləri aparılmış, memarlıq abidələri əvvəlki görkəminə qaytarılmışdır. Ordubad rayonunun Üstüpu, Gənzə, Darkənd, Vənənd, Kəngərli rayonunun Şahtaxtı, Şərur rayonunun Yengicə kəndlərindəki hamam binaları həmin kəndlərdə yaşayan imkanlı adamlar tərəfindən tikdirilmişdir. Hazırda Yengicə hamamında bərpa və təmir işləri aparılır. Bir il bundan öncə Naxçıvan şəhərində Şərq üslubunda orijinal quruluşa malik hamam binası istifadəyə verilmişdir. Bunlar bir daha təsdiq edir ki, tarixi abidələr qorunur, bərpa olunur və yeniləri tikilir.

Naxçıvanın islam memarlıq abidələri arasında imam övladlarına aid edilən **İmamzadə** binaları da diqqəti cəlb edir.

Naxçıvan şəhər İmamzadə kompleksi, Nehrəm imamzadəsi, Xanlıqlar – Parçı imamzadəsi müqəddəs şəxsiyyətlərin qəbirləri üzərində ucaldılmış türbələrdir. Hər üç İmamzadə türbəsi Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin yüksək diqqəti və qayğısı sayəsində bərpa və təmir edilmişdir.

Naxçıvan ərazisində yaradılmış tarix-mədəniyyət abidələri içərisində **buzxanalar** xüsusi yer tutur. Naxçıvan bölgəsində digər tarix-memarlıq abidələri ilə yanaşı buzxanalar da yaradılmışdır. Bunlardan ancaq Naxçıvan şəhər, Ordubad şəhər və Cəlilkənd buzxanaları günümüzədək gəlib çatmışdır. Naxçıvan şəhər buzxanası müstəsna dərəcədə dəqiq konstruktiv həlli və tikintinin səliqəsi ilə diqqəti cəlb edir (17, s.225). Naxçıvan buzxanasının yüksək səviyyəli, mükəmməl həlli bu abidənin Naxçıvan Memarlıq Məktəbinin inkişafı dövründə, XII-XIV əsrlərdə tikildiyi göstərilir (14, s. 50). Ordubad şəhər buzxanasının da XIV-XVII əsrlərdə tikildiyi barədə məlumatlar var (14, s.50). Hər iki buzxana binasının həcm, quruluş və tikintisində istifadə olunan kərpiclər arasında oxşarlıq çoxdur. Buzxana binaları yüksək səviyyədə yenidən qurularaq təmir edilmişdir.

Naxçıvanın türk-islam tarix-memarlıq və mədəniyyət abidələri arasında Eldənizlər və Xan saraylarının, Qeysəriyyə, Səqqaxana və digər mülki tikintilərin özünəməxsus yeri vardır. Tarixi qaynaqlar bu memarlıq abidələri haqqında da məlumat verir. Naxçıvan şəhəri Azərbaycan Atabəylər dövlətinin paytaxtı olarkən (1146-1175) görkəmli memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani tərəfindən Eldənizlər sarayı (“Darülmülk”) tikilmişdir.

Azərbaycan Atabəylər dövlətinin idarə olunduğu dövrdə saray, kompleksin ilk tikilişi olmuş, ətrafdakı digər abidələr sonradan inşa olunmuşdur. “Əcaib əd-Dünya” əsərində adı çəkilən “Darülmülk”ün – Eldənizlər sarayı olduğunu mənbələr təsdiq edir. Naxçıvan şəhərində zəmanəmizədək yaxşı vəziyyətdə gəlib çatan tarix-memarlıq abidələrindən biri də 1787-ci ildə Naxçıvan xanlığının ən görkəmli xanlarından olan I Kalbalı xan Kəngərli tərəfindən inşa etdirilən Xan Sarayıdır. Şərqi memarlıq üslubunda tikilmiş Xan Sarayı XX əsrin əvvəllərinə qədər Naxçıvan xanlarının yaşayış evi olmuşdur. 1834-cü ildə Naxçıvanda olmuş fransız səyyahı Dyuba de Monpere Xan Sarayını “bir neçə həyət və çoxlu zəngin bəzədilmiş otaqdan ibarət saray” kimi dəyərləndirmişdir (17, s.217). Xan Sarayı iki mərtəbəli olmaqla, iki ayrı-ayrı bölmədən ibarət olmuşdur. Bölmənin biri xan ailəsinin yaşayış yeri, digəri isə yüksək mənsəbli qonaqların qəbulu üçün nəzərdə tutulmuşdu. I Kalbalı xan XIX əsrin əvvəllərində burada Rusiyadan İrana gedən rəsmi nümayəndə heyətini qəbul etmişdir.

Beləliklə, Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri Naxçıvanın qədim tarixə, dövlətçilik ənənələrinə, görkəmli şəxsiyyətlərə, müxtəlif mədəniyyətlərin yarandığı bölgəyə, tarix-memarlıq abidələrinə malik olan bir diyar olduğunu, tarix, memarlıq və mədəniyyət abidələrinə yüksək diqqət və qayğı göstərildiyini bir daha təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar (Tərtibçilər S.Əliyərli, F.Mahmudov və b.) Bakı: Elm, 1974, 224 s.
2. Babayev S. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. Bakı: Elm, 1999, 226 s.
3. Evliya Çələbi Səyahətnaməsində Azərbaycan. Nəşrə hazırlayan Mehmet Rıhtım. Bakı: Qafqaz, 2012, 296 s.
4. Əliyev V. Tarixin izləri ilə. Bakı, Gənclik, 1975, 66 s.
5. Əhmədov H. Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: ABU, 2001, 320 s.
6. Əliyeva R. Memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 76 s.
7. Əlincəqala. Məqalələr toplusu (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində). Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2016, 304 s.
8. Gülistan türbəsi. Məqalələr toplusu (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində). Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2016, 152 s.
9. Hacıyev İ. Naxçıvan qalaları tariximizin öyrənilməsində mühüm mənbədir// "Naxçıvan" jurn., 2017, №35, s. 12-19.
10. Xıdırov C. Şərqi tarixi abidələri. Bakı: Adiloğlu, 2004, 370 s.
11. İsayev E. Böyük İpək yolu və Naxçıvan. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 214 s.
12. Qiyasi C. Nizami dövrü memarlıq abidələri (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində). Bakı: Işıq, 1991, 264 s.
13. Məmmədova Ş. Azərbaycanın tarixi-memarlıq abidələri. Məlumat kitabçası. Bakı, 2008, 136 s.

14. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası (Azərbaycan və ingilis dillərində). İstanbul, 2008, 520 s.
15. Onullahi S.M. Jan Battist Tavernye Naxçıvan haqqında/ "Bakı Universiteti xəbərləri"nin xüsusi buraxılışı. Bakı, 1999, №3, s. 87-93.
16. Ön və Orta Asiya türklərinin tarixinə dair dörd anonim mənbə (tərcüməçilər C.Bayramlı, V.Əliyev). Bakı: Nurlan, 2003, 192 s.
17. Salamzadə Ə.V., Məmmədzadə K.M. Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri. Bakı: Elm, 1985, 268 s.
18. Səfərli H. Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2017, 216 s.
19. Vəlixanlı V.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974, 224 s.
20. Erol Kürkçüoğlu. Nahçıvan tarixi (V-XV yüzillər). Erzurum, 2007, 134 s.
21. Turqay Yazar. Nahçıvanda türk mimarisi (Başlanğıcdan 19. Yüzyılın sonuna kadar). Ankara, 2007, 577 s.
22. Казвини Хамдаллах. Нузхат ал-кулуб (Материалы по Азербайджану). Баку: Элм, 1983, 66 с.
23. Григорьев В.Г. Статистическое описание Нахчыванской провинции. СПб, 1883.
24. Неймат М. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Том III. Баку: XXI – YNE, 2001, 216 с.
25. Никитин К.А. Город Нахчыван и Нахчыванский уезд. СМОМПК, Тифлис, 1882, с.4-8.

26. Рашидаддин Ф. Джами ат-таварих (сборник летописей).
Том III, Баку, 1957, 1088 с.
27. Якут ал-Хамави. Муджам ал-булдан (сведения об
Азербайджане). Баку: Элм, 1983, 34 с.

Cəfər QIYASI

*Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin
professoru, AMEA-nın müxbir üzvü*

ELDƏNİZLƏRİN PAYTAXTI NAXÇIVAN VƏ ATABƏYLƏR KOMPLEKSİ

Naxçıvan çox qocaman şəhər olsa da, onun uzun tarixi keçmişinin ən bəlli və işıqlı qatları yetgin orta əsrlərə düşmüşdür. Onun adı Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzləri arasında daim çəkilmişdir. Ağacdan və metaldan hazırlanan məmulatların bölgədə tanınmış mərkəzi olan Naxçıvan başqa sahələrdə çalışan ustad sənətkarları ilə məşhurdur. Naxçıvanın sürətli inkişafı XI əsrin ikinci yarısından sonra, böyük səlcuqlu sultanı Alp Arslanın (1063-1072) bu şəhərdə özünə iqamətgah tikdirməsi və Naxçıvanın Səlcuqlu canişinlərin qaldığı yerə çevrilməsi ilə başlamışdır.

Naxçıvanın XII yüzildə Azərbaycan Atabəylərinin paytaxtına çevrilməsi burada memarlığın inkişafı və zənginləşməsində çox önəmli rol oynadı. Tarixi qaynaqlar haqlı olaraq Naxçıvanın beynəlxalq önəm daşıyan iri şəhərə çevrilməsini Atabəylərin – Eldənizlərin adı ilə bağlayır. XIII yüzilin “Dünya möcüzələri” adlı əlyazmasında aydın vurğulanmışdır ki, “Naxçıvan əlahəzrət Eldənizin mübarək zamanında ən yüksək əzəmətinə çatdı. Orada səltənət sarayı (darülmülk) və dövlət evi (dövlətxana) tikdilər”.

XII yüzildə Azərbaycan şəhərlərinin ictimai-iqtisadi və mədəni həyatında baş verən keyfiyyət dəyişmələri ölkədə

şəhərsalma və memarlığın da hərtərəfli inkişafına şərait yaratmışdır. Həmin əsrdə Naxçıvan özünün zəngin tarixinin ən parlaq dönəmini keçirir və Azərbaycanın iri memarlıq-bədii mərkəzlərindən birinə çevrildi. Mərkəzi Azərbaycanda isə başlıca abidələri Marağa və Naxçıvan şəhərlərində indiyəcən qalan güclü memarlıq məktəbi formalaşırdı.

Məlumdur ki, Naxçıvan, Həmədan və Təbriz müxtəlif illərdə Eldənizlərin (1136-1225) paytaxtı olmuşdur. Bu təsadüfi deyildi. Naxçıvanın məhsuldar torpaqları, zəngin yeraltı sərvətləri, dürlü və yüksək keyfiyyətli sənətkarlıq istehsalı və çox əlverişli strateji mövqeyi ilə yaxşı tanınır və beynəlxalq münasibətlərdə fəal iştirak edirdi. X-XI yüzillərdə Naxçıvan sarayında yüksək mədəni mühit olmuşdur. XII yüzildə Naxçıvanın Eldənizlər kimi qüdrətli bir dövlətin paytaxtına çevrilməsi bu şəhərdə dayanıqlı özülü olan sənətlərin, xüsusilə memarlığın inkişafına güclü təkan verdi. Paytaxt şəhərində aparılan geniş tikinti işləri ilkin olaraq onun ölçücə xeyli böyüməsinə səbəb oldu. Bu tarixi prosesi XVII yüzildə yada salan səyyah-alim Övliyə Çələbi yazmışdır ki, “Onların hakimiyyəti zamanında Naxçıvan o dərəcədə tikilmiş və geniş imiş ki, onun çöl və səhrasında bir addım da boş yer yox imiş” (1). Eldənizlərin hakimiyyəti illərində Naxçıvanın sürətlə böyüyüb təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Ön Asiya bölgəsinin iri və gözəl şəhərlərindən birinə çevrilməsi o dövrün qaynaqlarında da vurğulanmışdır. “Dünya möcüzələri” əsərinə görə “Deyirlər ki, yer üzündə bundan çox əhalisi olan şəhər yoxdur... Araz çayı şəhərin hüdudlarından keçir”.

Arazın Naxçıvan hüduqlarında çay olması onun ərazicə böyüklüyünün çox sanballı göstəricisidir. Bu əsərdən biraz sonra XIV yüzildə görkəmli alim Məhəmməd Hinduşah oğlu Naxçıvani öz doğma şəhərinin gözəlliyini “Naxçıvan elə şəhərdir ki, bütün ölkələrdə Bağdad və Təbrizdən sonra onun kimi füsunkar şəhəri heç bir göz görməmiş və heç bir qulaq eşitməmişdir” sözləri ilə öymüşdür.

Məhəmməd Naxçıvani və Övliyə Çələbidən fərqli olaraq “Dünya möcüzələri” əsərinin adı bəlli olmayan yazarı Naxçıvanın əzəmətli çağlarının şahidi olmuş, onun parlaq tərəqqisini gözləri ilə görmüşdür. O, Eldənizlər Naxçıvanının böyüklüyünü vurğulamaq üçün mübaliğə ilə “... deyirlər ki, yer üzündə bundan çox əhalisi olan şəhər yoxdur” deməklə qalmamış, əsərdə ilk dəfə Naxçıvanın şəhərsalma və memarlıq xarakteristikasını, qısaca da olsa vermişdir. Əsərdə bildirildiyinə görə “Naxçıvan Azərbaycanda şəhərdir, böyükdür və əhalisi çoxdur, hündür yerdə salınmışdır, çox möhkəmləndirilmişdir. Orada çoxlu saraylar, şəhərkənarı qəsrlər – köşklər və təmtəraqlı eyvanlar tikmişlər, şəhərin yanında daşdan qala tikmişlər və qalada mədrəsə, məscidlər tikmişlər; qalada şirin sulu bulaq var... bütün tikililər gəc və bişmiş kərpicdəndir. Köşklərin çoxu qalalar kimi üç və dörd qatlıdır. Şəhərin çevrəsi çox gözəldir, axar suyu, bağları və yaşıllığı çoxdu...”

Yuxarıdakı yazılı təsvirdən görünür ki, Naxçıvan XII-XIII yüzillərdə İslam dünyasının inkişaf etmiş şəhərləri kimi üç hissədən ibarət olmuşdur: İçqala, İçərişəhər və Bayır şəhər. Bayır şəhəri də ənənəvi olaraq çoxsaylı bağlar dövrələyirmiş.

Divarları daşdan ucaldılmış İçqalada üç və dörd qatlı, qala kimi dayanıqlı saray köşkləri, dini və mülki binalar və bulaq (ehtimal ki, indiki Qızlar bulağı) var idi. Naxçıvan şəhərinin İçqalası indiki Möminə xatın türbəsi ucalan yerdə, Araz çayına yönələn tərədə yerləşirmiş.

Coğrafiyaşünas Əbdürrəşid Bakuvi də 1403-cü ildə yazdığı əsərində Naxçıvanın şəhər quruluşu və memarlığı haqqında olduqca qısa, ancaq dəyərli məlumat vermişdir: “Naxçıvan... Azərbaycanda çox gözəl şəhərdir. (Qala) divarları və içqalası (kuhəndiz) var. O, düzənliyin ortasında Araz çayının göründüyü yüksək yerdə tikilmişdir... Orada qutsal imarətlər, mədrəsələr, xanəqahlar var” (6). Bu təsvirdə adları çəkilən imarətlərin və binaların çoxu XII yüzildə ucaldılmışdı. Eldəniz hökmdarlarının intensiv tikinti işləri, çoxsaylı, dəyişik tipli və kompozisiyalı binalar şəhərin görkəminə estetik zənginlik vermişdi. Görünür, elə bu zaman Naxçıvanın məşhur “Nəqşi Cahan” - dünyanın bəzəyi epiteti yaranmışdır. XIV əsrin başlarında tarixçi Həmdullah Qəzvini yazmışdır ki, “Naxçıvan tüməni beş şəhərdən ibarətdir. Bu gözəl yer “Nəqşi Cahan” adlanır”. Tarixçi Naxçıvanda binaların çoxunun bişmiş kərpicdən tikildiyini vurğulamışdır. Kərpic binalar şəhərin görünüşündə xoş özəllik və kaloriti bəlliləşdirirdi. Qaynaqlarda çoxsaylı saray binalarının olması haqqında məlumatlar şəhərin yüksək statusunun göstəricisidir.

Orta əsr müəllifləri Eldənizlər zamanı Naxçıvanda çoxsaylı və dəyişik sənaye istehsalı olduğunu və onların bütün dünyaya göndərildiyini bildirsələr də, sənətkar emalatxanalarının və

bazarların şəhər quruluşundakı yerini göstərməmişlər. Şübhə yoxdur ki, onların çoxu şəhər qala divarlarından qıraqda, geniş Bayır şəhərdə yerləşirmiş.

Eldənizlər dövründə Naxçıvanın anıtsal binalarla zəngin bir bölümü şəhər qəbiristanlığı imiş. “Dünya möcüzələri” kitabının müəllifi “... kənd və şəhərdə Naxçıvan qəbiristanlığında olan qədər binalar: məscidlər, mədrəsələr, türbələr və çoxlu bağlar yoxdur” bilgisini də vermişdir. Güman etmək olar ki, təsvirdə adı çəkilən qəbristanlıq indi Yusif Küseyr oğlu türbəsinin (1162-ci il) olduğu ərazidə yerləşirmiş. Nəhayət, adı çəkilən əsərdə Atabəylər dövründə Naxçıvan şəhərinin sərhədlərini aydınlaşdırmaq üçün çox önəmli faktlar da verilmişdir.

Eldənizlər dövrünün zəngin memarlıq irsindən indiyə çox az abidə qalmışdır. Buna baxmayaraq yüksək bədii-texniki səviyyəsi, memarlıq həlli ilə seçilən həmin əsərlər o zaman Naxçıvanda tikinti sənəti və şəhərsalmanın dinamik inkişafı, yeni memarlıq ideyaları və formalarının yaranma prosesini aydın əks etdirir. Azərbaycan Atabəylər dövlətinin paytaxtı kimi Naxçıvanın XII yüzildə memarlıq-şəhərsalma mədəniyyətinin ən parlaq göstəricisi o zaman İçqalada formalaşan iri memarlıq kompleksi sayıla bilər. Bu kompleksin üç tikilisi – türbə, məscid və qoşa minarəli baştağ XX əsrin əvvəlinədək çatmışdı. Təəssüf ki, onlardan yalnız biri – Möminə xatın türbəsi bu günədək qalmışdır. Dağıdılmış iki binanın memarlığını yalnız çəkilmiş rəsmlər və foto şəkillərdən aydınlaşdırmaq olur. Həmin təsvirlərə əsaslanaraq 1991-ci ildə elmdə ilk dəfə “Atabəylər ansamblı (kompleksi)” anlayışı ortaya çıxmışdır.

Təzkiyələrdə adı çəkilən İçqala Naxçıvanın inzibati mərkəzi idi və onun içərisində iri Atabəylər kompleksi tikilmişdi. Bu möhtəşəm memarlıq kompleksi Naxçıvan önəmli şəhərə çevriləndə, yəni XII yüzilin ikinci yarısında formalaşmışdı. Üzü Araza yönələn tərənin üstündə, daş divarlı dayanıqlı qala içərisində salınmış bu iri kompleksin tərkibində şah sarayı, dövlətxana, soy türbəsi, cümə məscidi, mədrəsələr, köşklər, yaşayış evləri və dəyişik təyinatlı yardımçı binalar olmuşdur. Orta əsrlərin paytaxt şəhərlərində belə zəngin tərkibli memarlıq komplekslərinin olması zəruri şəhərsalma tələbi idi. Naxçıvandakı Atabəylər kompleksi qədim nümunələrdəndir.

Əldə olan rəsmlər və fotolar, eləcə də yazılı təsvirlər yüksək memarlıq keyfiyyəti olan üç abidənin – türbə, baştağ və məscidin bir-biri ilə bağlı olduqlarını və bitkin memarlıq ansamblı yaratdıqlarını nümayiş etdirir. Ansamblın dominantı vertikal kompozisiyalı Möminə xatın türbəsi olmuşdur. Bu möhtəşəm xatirə tikilisi indi Atabəylər kompleksinin yüksək memarlığının tək canlı şahidi, Naxçıvanın şöhrətli çağlarının ən mühüm xatirə abidəsidir.

Atabəylər kompleksindəki binaların bizə məlum ilk rəsmi məşhur İsveçrə alimi və səyyahı Dyubua de Monperenin 1840-cı ildə Parisdə nəşr edilmiş kitabında verilmişdir. Həmin rəsmdə şimal tərəfdən çəkilmiş Möminə xatın türbəsi ilə qoşa minarəli baştağ əks olunmuşdur. Bu iki xatirə abidəsinin arasında divar uçuqları, arxa fonda isə uzunsov bir binanın, yəqin ki, xan sarayı binasının ön fasadı, sivrli tağçalarla

işlənmiş fasadı olan birqatlı bir bina və başqa tikili qalıqları diqqəti cəlb edir. Rəsm realist səpkidə peşəkarlıqla işlənmişdir.

Fransız J.Laurens də 1846-cı ildə çəkdiyi bir rəsmdə Möminə xatın türbəsi və baştağı təsvir etmişdir. Cənubdan çəkilmiş bu rəsmdə qoşa minarəli baştağın fasadı ön planda yerləşir. Ondan sağ tərəfdə – arxa planda türbənin qülləvari tutumu ucalır. Baştağ ilə türbə arasında hücrəyə bənzər sivri eyvanları olan birqatlı bir bina yerləşir.

1897-ci ildə Naxçıvanda olub Möminə xatın türbəsində ilk ciddi araşdırmalar aparmış alman memarı E.Yakobstal kitabında ölçü cizgiləri ilə yanaşı iki çox dəyərli fotosəkil də dərc etdirmişdir. Bu fotolardan birində baştağla türbənin cənub-şərqdən çəkilmiş təsviri əks olunmuşdur. Uzaq Ağrı dağının fonunda məscid, türbə və baştağın ümumi görünüşünü əks etdirən ikinci foto kompleksin quruluşunu aydınlaşdırmaq baxımından daha önəmlidir.

E.Yakobstalın fotosu əsasında memar Fəxrəddin Miralayev 1982-ci ildə “Naxçıvanda dini kompleks” adı ilə sxematik baş plan işləmişdir. Həmin planda Möminə xatın türbəsi, minarəli baştağ, Cümə məscidi və mədrəsə olmaqla dörd tikili qeydə alınmışdır. Plana görə türbədən 25 m cənubda baştağ, 130 m cənub-şərqdə isə məscid yerləşir. Bu sxemdə baştağın yeri və yönü etiraz doğurmur. Ancaq məscid binası planda elə yerləşdirilmişdir ki, onun salonunda mehrab quraşdırılması mümkün deyil. Çünki bu halda mehrab tağçası kvadrat salonun bucağına düşür ki, bu da yol verilməzdir. Bizcə uçurulmuş məscidin kubik həcmi Möminə xatın

türbəsinin üst qatının giriş qapısı ilə bir ox üzərində yerləşirmiş. Həmin fotodan da görünür ki, məscidin mehrab yerləşən cənub divarı minarəli baştağın ön fasadına paralel olmuşdur. Baştağ özünün iri sivri tağlı qapısı ilə cənuba – Məkkəyə yönəlirdi.

Kompleksin ən vertikal kompozisiyalı tikilisi olan türbə Möminə xatının xatirəsinə 1186-cı ildə inşa etdirilmişdir. El yaddaşında “Atabəy Günbəzi” adlandırılan türbə üstündəki tikinti kitabəsinin mətni məlum olduqdan sonra Möminə xatın türbəsi adlandırılmağa başlanılmışdır. Tikintisi başa çatandan az sonra vəfat etmiş Cahən Pəhləvan da həmin türbədə dəfn edilmişdir. Bu möhtəşəm abidə, əski adından da göründüyü kimi, Atabəylərin Naxçıvandakı soy türbəsi olmuşdur.

Möminə xatın türbəsi xarici görünüşünə görə “qülləvari türbə” adlandırılan ikiqatlı xatirə tikililərinin klassik örnəyidir. İndi onun yeraltı sərđabəsinin və üst qatının giriş qapıları üst-üstə yerləşib bir tərəfə – şərqə yönəlir. 1956-cı ildən başlamış bərpa işlərinə qədər sərđabənin qapısı türbənin onüzlü gövdəsinin başqa üzündə yerləşirmiş. Naxçıvanda çox tanınan müəllim Lətif Hüseynzadə bərpadan öncə sərđabənin qapısının əks tərəfdə olduğunu qeyd etmişdi. Möminə xatın türbəsinin ilk araşdırıcıları (Yakobstal, Sarre, Sısoyev) onun sərđabə qatından bəhs etməmişlər (19). Ola bilsin ki, onların zamanında sərđabənin qapısı torpaqla tutulmuşdu. Türbədə alt qatın olmasına ilk dəfə İ.Əzimbəyov diqqət yetirmiş, qapısının yönünü dəqiq göstərmişdir. İsa Əzimbəyovun 1928-ci ildə dərc etdirdiyi bir məqalədə göstərilmişdir ki, Möminə xatın

türbəsinin qülləsi “biraz şimal-qərbə doğru əyilmişdir... Bu tərəfdə Möminə xatın və Atabəy Əbu Cəfər Məhəmmədin basdırıldığı alt qata giriş qapısı var... Qülləyə baş giriş cənub-şərq tərəfdəndir” (7).

Memar İ.Şəblikin 1940-cı ildə türbənin yeraltı qatından və onun konstruksiyasından bəhs etsə də, giriş qapısının yerini göstərməmişdir (15). O yalnız üst qatın planında giriş qapısı vermişdir. Deməli, sərdabənin qapısı başqa yerdə olmuşdur.

Azərbaycanın Nizami dövrü memarlığına həsr olunmuş sanballı kitabda (1947-ci il) və akademik M.Hüseynovun “Azərbaycanın memarlıq abidələri” kitabında (1951-ci il) verilmiş plan cizgilərində də sərdabənin giriş qapısı gövdənin şimal-qərb üzündə, üst qatın giriş qapısı isə şərq üzündə qeydə alınmışdır (13). Həmçinin sərdabənin qapı gözü üzün ortasında deyil, mərkəzi dayağın nervürlü konstruksiyasına uyğunluq üçün üzün cənub tərəfində asimmetrik yerləşdirilmişdir. Həmin kitablarda verilmiş ölçü cizgilərindən türbənin kəsiyində də üst qatın girişi altında sərdabənin qapısı göstərilməmişdir.

Yalnız 1963-cü ilin nəşrlərində həmin yerdə sərdabə qapısının açıldığı qeydə alınmışdır. Bu faktlar göstərir ki, Möminə xatın türbəsində bərpa işləri aparılarkən, məlum olmayan səbəbdən sərdabənin qapısının yeri dəyişdirilmişdir.

Onbucaqlı planı olan sərdabənin (diametri 10,60 m) mərkəzində yerləşən onüzlü dirəyin tinlərindən qalxan sivri tağlar – nervürlər tavanda torvarı karkas əmələ gətirib yan divarlarla birləşirlər. Nervürlərarası səthlər bəzəkli kərpic

hörgüsü ilə doldurulmuşdur. Möminə xatın türbəsinin möhtəşəm qülləsinin 800 ildən artıq salamat qalmasının bir səbəbi də bu nadir konstruktiv sistem olmuşdur.

Türbənin üst qatının planı içəridə dairəvi (diametri 10,50 m) xaricdə onbucaqlıdır (diametri 14,50 m). Onun onüzlü prizmatik gövdəsinin indiki yüksəkliyi təxminən 26 metrdir. Uçub yox olmuş onüzlü piramida şəkilli üst günbüz də əlavə olunarsa, Möminə xatın türbəsinin ilkin halda yüksəkliyi 35 metrdən artıq olmuşdur. Türbənin üst qatının qapısı önündə yerləşən küçə cənub tərəfdə qoşa minarəli baştağın qapı açırımıdan keçirmiş.

Rəsmlər və fotolarda türbə ilə baştağ arasında sıx əlaqələr olduğu aydın görünür. Türbə ilə qoşa minarəli baştağı bir divar birləşdirirdi. Bu divarın bir ucu türbənin cənub üzününə, o biri ucu isə baştağın qərb minarəsinə bitişik olmuşdur. Səthi dayaz sivri tağçalarla işlənmiş həmin divarda bir sivri qapı açırımı da vardı. Təsvirlərdən görünür ki, divar türbənin şimal tərəfində də davam edirmiş, yəni türbənin prizmatik gövdəsi sanki bir həyət divarı içərisində olmuşdur.

XIX əsrin ortalarında V.A.Engelqardt kompleksdəki böyük “türk məscidindən” bəhs edərkən bildirmişdir ki, “Ondan 50 sajen aralıda, bu məscidə aid olan, yanlarında hər birinin yüksəkliyi 10 sajen olan iki minarəli darvaza vardır. Məscidlə darvaza arasındakı məkan əvvəllər məscidə aid tikililərlə tutulmuşdu. Ancaq indi bu tikililər artıq olmadığına görə, darvaza onların çox yaxın olan qülləyə aid kimi görünür”.

Gerçəkdə də minarəli baştağ məscidlə bağlı olmayıb Möminə xatın türbəsinin birbaşa davamı olaraq tikilmişdir.

Tarixdən bəllidir ki, Cahan Pəhləvan Möminə xatın türbəsinin tikintisi başa çatandan az sonra vəfat etmişdir və özü də həmin türbədə dəfn edilmişdir. Ancaq türbənin üzərindəki kitabədə onun Möminə xatının xatirəsinə ucaldığı bildirilmişdir. Bizim fikrimizcə, Cahan Pəhləvanın da həmin türbədə dəfn olunduğunu nəzərə çatdırmaq üçün türbənin həyət divarlarına baştağ əlavə edilmiş və bu xatirə baştağın lap yuxarısında belə bir kitabə yazdırılmışdır: “Müdrək hökmdar, ədalətli, böyük, Atabəy Əbu Cəfər Məhəmməd Atabəy Eldəniz oğlu. Allah onun qəbrini işıqlandırın”.

Möminə xatın türbəsi, böyük ehtimalla, indiki kimi açıqlıqda deyil, iri bir həyət içərisində olmuşdur. Atabəylərin tikdirdiyi və qaynaqlarda anılan iki mədrəsə bu həyətlə bağlı imiş. Yəni Möminə xatın türbəsi ilə Came məscidi arasında mədrəsələr yerləşirmiş. Möminə xatın türbəsinin vəqf mülkiyyətinə aid edilən bu mədrəsələr V.Engelqartın yazdığı kimi “məscidlə darvaza arasındakı sahədə” olub keçmişdə həyətlər sistemi ilə dini və xatirə binalarını bir kompleksdə birləşdirirmiş. Rəsmlərdən bəlli olur ki, bu tikililərin qalıqları az da olsa, XIX yüzilin sonunadək qalır.

Görkəmli şəxslərin xatirəsinə ucaldılmış qülləvari türbələr, mədrəsələrin, dini-xatirə komplekslərinin tərkibinə daxil etmək ənənəsi Səlcuqlu və Elxanlı hakimiyyəti illərində geniş yayılmışdır. Sivas şəhərindəki Keykavus sifaiyyəsi və tibb mədrəsəsi (1217-ci il) daha çox tərkibinə üzvi daxil edilmiş

səlcuqlu sultanı I Keykavusun türbəsi ilə tanınır. Bu türbənin memarı azərbaycanlı Əhməd Əbubəkr oğlu Mərəndi olmuşdur. Ərzurum qalasının Təbriz qapısı yaxınlığında yerləşən Qoşa minarəli mədrəsənin simmetriya oxu üzərində Elxani Keyxatuxanın (1291-1295) həyat yoldaşı Padşah xatının onikiüzlü türbəsi (1291-ci il) yüksəlir. Elxani hökmdarı Qazanxanın (1295-1304) da əzəmətli türbəsi ikiqatlı iri mədrəsənin həyətinin ortasında yerləşirdi. Bu ənənənin daha əski və bitkin örnəklərindən biri Naxçıvanın Atabəylər kompleksində olmuşdur.

Xoşbəxtlikdən rus şərqşünası N.Xanikov qoşa minarəli baştağ uçurulmazdan öncə Naxçıvanda olmuş, bu nadir abidənin üzərindəki kitabələri oxuyaraq qurucusunun və memarının adları ilə yanaşı, tikilmə tarixini və kimin xatirəsinə ucaldıldığını da aydınlaşdırmışdır. Qurucunun adı qapı tağının üstündəki kitabədə belə göstərilmişdir: "...mütəvəlli əmir Nurəddin, atabəylərin diyarında süvari rəisi və vergi yığanı". Bu kitabə Möminə xatın türbəsiindən məlum olan memar imzası ilə tamamlanırdı: "Bənnə Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanının əsəri". Bu kitabə memar Əcəminin üçüncü imzalı əsərini üzə çıxarmaqla yanaşı, İslam ölkələri memarlığında geniş yayılmış minarəli baştağ kompozisiyasının yaranma tarixini də dəqiqləşdirmək baxımından olduqca dəyərlidir.

Anadoluda qoşa minarəli baştağların ilk örnəyi Konyada 1258-ci ildə tikilmiş Sahib Ata cəmesidir. Sivas Göy mədrəsəsi (1271-ci il) və Ərzurum Qoşa minarəli mədrəsəsi (1291-ci il) abidələrində bu tip baştağların türk memarlığında XIII əsrin

sonlarında ortaya çıxdığını göstərir. İran və Orta Asiya memarlığında isə bu tip baştağlara XIV əsrdən sonra rast gəlinir. N.Xanikovun baştağın kitabələrinə həsr olunmuş yazısından məlumdur ki, Naxçıvan Atabəylər kompleksindəki minarəli baştağın tikintisi 1187-ci ildə, yəni Möminə xatın türbəsindən az sonra tamamlanmışdır. Başqa sözlə, memar Əcəmi Naxçıvanının bu əsəri İslam ölkələri memarlıq irsində elmə bəlli ən qədim qoşa minarəli baştağdır.

Baştağın simmetrik kompozisiyasının mərkəzini enli ($\approx 3,50$ m) və uca ($\approx 6,00$ m) qapı açırımı tuturdu. Sivri tağlı qapının enli və mürəkkəb profilli yeləni açırma xüsusi görkəm verirdi. Sivri qapı açırımı düzbucaqlı çərçivə içərisinə alınmış və həmin çərçivənin yuxarısındakı mətində qurucunun və memarın adı göstərilən uzunsov kitabə zolağı ilə qapadılmışdı. Çərçivəni yanlardan ensiz və uca dayaz tağçalar qapayırdı. Çərçivəni və tağçaları yuxarıda uzunsov düzbucaq şəkilli baş kitabə birləşdirirdi. Kufi xətti ilə yazılmış bu kitabədə Atabəy Cahan Pəhləvan xatırlanmışdır.

Baştağın qapısı, kitabələri və tağçaları bütünlüklə, daha enli yeləni olan “Π2 şəkilli çərçivəyə alınmışdı. Baştağın çox incə detalları olan ön-cənub səthi gözəl nisbətlərdə həll edilmişdi. Onun daha sadə işlənmiş arxa-şimal səthi də incə mütənasibliyi ilə diqqət çəkirdi. Memar Əcəminin böyük ustalığı baştağda yeni bir keyfiyyətdə parlamışdı – həyəətə giriş iki minarə ilə zənginləşdirilmişdi”.

İ.Laurensin 1846-cı ildə çəkdiyi rəsmdən görünür ki, Möminə xatın türbəsi kimi baştağ minarələrinin də kürsülüü

aşağıda iri daş bloklardan yığılmışdı. Daş hörgü sıralarının üstündə bişmiş kərpicdən iki metrə yaxın yüksəkliyi olan çoxüzlü qurulmuşdu. Hər üzündə dayaz sivri tağça olan bu prizmatik həcmnin ortasından minarələrin yuxarıya doğru yüngül incələşən silindrik gövdəsi yüksəlirdi. Bişmiş kərpicdən hörülmüş gövdənin yuvarlaq səthi yuxarıya doğru paralel sınıq xətlər şəklində qalxan saya naxış zolaqları ilə bəzədilmişdi. Bu xətti incə naxışlar göy rəngli kvadrat kərpiclərdən yığılmışdı və minarənin gövdəsində yuxarıya doğru oynaq hərəkət yaradır, vizual olaraq onun yüksəkliyini artırırdı. Görənlərin şahidlik etdiyinə görə, günəş altında parlayan bu kaşı lövhələr minarələrin silindrik səthlərində olduqca zəngin işıq-kölgə və rəng oyunu yaradırmış.

Rəsm və fotolar çəkilərkən minarələrin şərəfəsi və başlıq bölümləri artıq dağılıb sıradan çıxmışdı. Gövdənin qalan bölümünün yuxarısında ensiz yazı və ya naxış kəməri gözə dəyirdi. Minarələrin şərəfələri, yəqin ki, həmin kəmərdən azacıq yuxarıdan başlayırmış. Naxçıvan baştağ minarələrinin şərəfəsinin və başlığının formalarının necəliyinə gəldikdə, onların Şəmkir minarəsinin (1099-cu il) eyni detallarına bənzədiyini güman etmək olar. Qoşa minarəli baştağın ölçü iriliyi və darvaza görkəmi onun geniş məkana – iri həyəətə yönəlməsinin göstəriciləri sayıla bilər.

Bir çoxları yanlış olaraq minarəli baştağı ondan xeyli aralı olan Cümə məscidinə aid etmişlər. Bəzi səyyahların təsvirlərinə dayanaraq baştağı onun birbaşa yaxınlığında olmuş kiçik ölçülü başqa bir məscidə bağlamaq istəyən

araşdırıcılar da yanılmışlar. Ənənəvi olaraq, hər bir sanballı mədrəsənin ayrıca ibadət yeri, öz məscidi olurdu. Görünür, baştağ yaxınlığındakı kiçik məscid də kompleksin tərkibində olmuş və dağılmış mədrəsələrdən birinin qalığı imiş. Qoşa minarəli baştağ isə çevrəsində möhtəşəm Möminə xatın türbəsi və çoxsaylı mədrəsə hücrələri, eyvanları yerləşən qapalı iri həyətin əsas girişi olmuşdur. Uca minarələrlə memar Əcəmi baştağın yüksək statusunu və Cahan Pəhləvanın böyüklüyünü gözə çarpdırmışdı.

Möminə xatın türbəindən şimal-şərqdə, V.Engelqardtın yazdığına görə “qoşa minarəli darvazadan” 50 sajen – 107 metr aralı iri həcmli məscid binası yüksəlirdi. Məscid Atabəylər kompleksi ərazisinin nisbətən hündür relyefli bölümündə tikilmişdi. Məsciddən indiyə bir neçə rəsm və foto qalmışdır. Baştağdan fərqli olaraq kompleksin bu baş dini tikilisinin heç bir kitabə mətni, eləcə də tikinti tarixini göstərən bir mənbə məlum deyil. Ancaq təsvirlərdən olan memarlıq xüsusiyyətləri və yeri onun Eldənizlər dövründə inşa edildiyini çox aydın göstərir.

Bu yaxınlarda akademik Ş.Mustafayevin Moskvada dərc olunmuş məqaləsində verilmiş bir fakt Atabəylər kompleksinin tərkibində olmuş Cümə məscidinin tikilmə tarixinə və adına aydınlıq gətirə bilər. Məqalədə Osmanlı məmurlarının 1590-cı ildə tərtib etdikləri “Dəftər-i müfəssəl vilayət-i Revan” (İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri) şərh olunur. Həmin dəftərdə İrəvan əyalətinin o zaman kiçik bir şəhərinə çevrilmiş (əhalisi 4631 nəfər) Naxçıvanın mövcud 12 məhəlləsinin və

14 məscidinin adı çəkilmişdir (11). Məscidlərin sıralamasında – Mirzəbəy məhəlləsində yerləşən Cami-i şərifdən – baş Cümə məscidindən sonra Cami-i Qızıl Arslan – Qızıl Arslan Cümə məscidinin adı verilmişdir. Bizcə, dəftərdə adı keçən Qızıl Arslan Camesi Naxçıvanın Atabəylər kompleksində olan və təsvirlərdən tanıdığımız məsciddir.

Azərbaycanın memarlıq tarixində məscidlərə onları tikdirən hökmdarların adının verilməsi ənənəsi olmuşdur: Cahənşah məscidi, Həsən padişah məscidi, Şah Abbas məscidi və s. Osmanlı dəftərindən bəlli olur ki, Naxçıvanda da hökmdar qurucusunun adı ilə tanınan Qızıl Arslan Camesi olmuşdur.

Naxçıvanın şəhərsalma və memarlığının inkişafında Qızıl Arslanın xüsusi yeri olmuşdur. Eldənizlər sülaləsinin üçüncü hökmdarı olan Qızıl Arslan atası Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyəti illərində dövlətin ordu başçısı təyin olunmuş və Naxçıvan iqta olaraq ona verilmişdi. Nizami Gəncəvinin “Yeddi ölkənin günəşi” adlandırdığı, Eldənizlər dövlətini xeyli gücləndirən bu böyük hökmdar mədəniyyət himayəçisi olmuşdur. Bütün bunlara dayanaraq Osmanlıların İrəvan dəftərində adı keçən Qızıl Arslan Camesinin Atabəylər kompleksindəki Cümə məscidi olduğunu inamla söyləmək olar. Qızıl Arslan bu cameni Naxçıvan onun iqtası olan zaman, yəni Möminə xatın türbəsindən öncə tikdirə bilərdi. Ola bilsin ki, həmin məscidin tikintisi Qızıl Arslanın hakimiyyətdə olduğu 1187-1191-ci illərdə başa çatmışdır.

Qızıl Arslan məscidi Səlcuqlar dönəminin nadir dini binalarından biri olub iri ölçüsü və möhtəşəm görkəmi ilə onu

görənlərin diqqətini çəkirdi. Fransız İ.Tavernye XVII yüzilin sonlarında onu “Asiyanın ən möhtəşəm məscidlərindən biri” saymış, onun çox zədəli, yarıçuq vəziyyətindən heyfsilənmişdi. Yüzlər boyunca baxımsızlıqdan və biganəlikdən Naxçıvanın bu ən gözəl abidəsinin necə acınacaqlı şəkllə düşdüyü avropalıların XIX yüzildə çəkdiqləri rəsmlərdən və fotolardan aydın görünür. Azərbaycan Atabəylərinin görkəmindən tam yiyəsizlik yağan bu böyük yadigarı ancaq gəlmələri maraqlandırırıldı. Onlardan biri V.A.Engelqardt Ordubad yolu üzərində olan bu “türk məscidi” haqqında ilk təəssüratını 1851-ci ildə bu sözlərlə bildirmişdir: “Bu yonulmuş daşdan tağbəndləri olan nəhəng tikilidir... Binanın bir bölümü artıq uçulmuşdur, bütün qalanları isə hər an düşmək qorxusu altındadır”. Təsvirlərdən görünür ki, bu böyük məsciddən XIX yüzilə ancaq mehrabönü bölümü – iri günbəzlə örtülü kvadrat planlı məkan, o da yarıçuq vəziyyətdə qalmışdı.

Bölgənin, eləcə də Azərbaycanın Səlcuqlu dönəmində formalaşmış cümə məscidi tipinin başlıca özəlliyi mehrab önündə kütləsəl dayaqları olan günbəzli köşkün – maksuranın yerləşməsidir. Bir qayda olaraq bu köşkün Məkkəyə yönəli cənub divarı açıırımsız olub mərkəzində mehrab quraşdırılırdı. Qalan üç tərəfin hər birində dayaqların sayından asılı olaraq iki, ya da üç tağ açıırımı qoyulurdu. Mərkəzi Azərbaycanda qalan Səlcuqlu dönəmi məscidlərinin – Mərənd və Urmiya cümə məscidlərinin mehrabönü günbəzli bölümlərinin üç tərəfinin hər birində iki açıırım vardır. Təsvirlərə görə Naxçıvandaqı Qızıl Arslan məscidinin də maksurasının plan-məkan

quruluşu yuxarıda adları çəkilən cümə məscidləri ilə bir olmuşdur. Həmin dövrə aid edilən Kırna kəndindəki məsciddə yan divarlar biraz dəyişik həll edilmişdir.

Qızıl Arslan məscidinin əlimizdə XIX yüzildə çəkilmiş iki fotosu və bir rəsmi vardır. Təsvirlərdən görünür ki, onun günbəzlə örtülüb kubik gövdəsinin cənub tərəfinin böyük bölümü uçmuşdu. O biri üzlərdəki sivri tağlı iri açırımlar salamat qalmışdı və o tağları saxlayan qalın dayaqların küncləri kəsik idi. Bu özəlliklər, eləcə də dayaqların xarici səthlərinin ortasında olan pilyastra bənzər çıxıntılar günbəzaltı məkanın öncə üç tərəfdən yerləşgələrlə əhatə olunduğunu göstərir.

Araşdırıcı L.Bretanitski təsvirlərə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmişdi ki, Naxçıvan Cümə məscidinin nəhəng sivri günbəzlə örtülən böyük ibadət salonunu "əhatə edən kiçik ölçülü yerləşgələrlə salonunu böyük sivri açırımlar birləşdirirdi". Akademik Ə.Salamzadəyə görə "Salonun yan divarlarının açıq tağlar şəklində olması məscidin mərkəzi hissəsinin hər tərəfdən otaqlar və yaxud keçidlərlə əhatə edilməsini göstərir". Memar F.Miralayevin çəkdiyi sxematik planda da həmin məscidin kvadrat planlı mərkəzi bölümünə dörd tərəfdən yerləşgə artırılmışdır. Gerçəkdə isə Qızıl Arslan məscidinin günbəzli mərkəzi salonuna, Mərənd Cümə məscidində olduğu kimi dörd deyil, üç yandan yerləşgələr birləşirmiş. Bunu mehrabönü günbəzli bölümün plan-məkan quruluşu tələb edirdi – açırımsız qiblə divarının arxasına yerləşgənin əlavə edilməsi böyük ibadət salonunun məkan bütövlüyünü pozardı.

Qızıl Arslan məscidinin günbəzaltı məkanının üç yandan yerləşmələri dövrələndiyi məlum olsa da, o yerləşmələrin xüsusiyyətlərini aydınlaşdıracaq dəlillər qalmamışdır. Ancaq həmin məkanın, yəni məscidin mərkəzi bölümünün həcm-plan quruluşunu qalmış təsvirlər əsasında, ümumi şəkildə də olsa, aydınlaşdırmaq olur. Yan divarlardakı tağ dayaqlarının küncələri 45° bucaq altında kəsilmişdir. Bu kəsilmiş küncələr yuxarıda maili sivri tağ şəklində birləşərək kubik həcmli dayaq başlıqlarına çevrilirdi. Yan açıqların iri sivri tağları bu sanballı başlıqların üstündə qurulmuşdu. Başlıqların üzvləri kufi xəttinə bənzəyən naxışlarla örtülü idi. Hər tağ açıqlarının vertikal simmetrik oxunun üstündə bir pəncərə açıqları olmaqla, prizmatik bölümün üç üzünün hər birində iki pəncərə qoyulmuşdu. Cənub tərəfi uçuğundan təsvirlərdən həmin üzə də belə pəncərələrin olub-olmadığını dəqiqləşdirmək çətindir.

Kvadrat planlı məkanın kubik həcmi yanlardakı qoşa tağ açıqlarından iki metrə yaxın yuxarıda küncələri maili üçbucaq səthlərlə kəsilərək səkkizüzlü prizmaya çevrilmişdi. Səlcuqlu dönəminin cümə məscidlərinin çoxunda olduğu kimi Naxçıvanın Atabəylər məscidində də səkkizüzlü prizmanın üstündə günbəzə son keçid elementi – onaltıüzlü həcm qoyulmuşdu. Bu elementin cəhətlərə yönələn dörd üzünün də hər birində uzunsov düzbucaq biçimli bir pəncərə var idi. Onaltıbucaqlının ortasında yüksələn günbəzin sferokonik səthində də dörd sivri pəncərə olmuşdur. Ancaq bu pəncərələr, ənənəvi olaraq, cəhətlərə yönələn oxlar üzərində deyil, kvadrat planlı məkanın küncələrindən keçən oxlar üzərində yerləşirmiş. Bütövlükdə

iç məkənin günbəzaltı elementlər və günbəzdə qoyulmuş 16 pəncərədən işıqlandığı duyulur. Beləcə, Qızıl Arslan məscidinin həcm-məkan kompozisiyası Səlcuqlu cümə məscidlərinin ümumi prinsiplərinə dayansa da, aydın duyulan özəllikləri də olmuşdur. Bu möhtəşəm əsərdə də memar Əcəmi Əbubəkr oğlunun yenilikçi dühası çox parlaq şəkildə gerçəkləşmişdi.

Naxçıvanda olmuş səyyahların çoxunun diqqətini Möminə xatın türbəsindən daha çox, onun yaxınlığındakı yarıuçuq məscid cəlb etmiş, onun iri ölçülərindən heyrətlərini “Asiyanın ən möhtəşəm məscidlərindən biri”, “nəhəng tikili” və başqa epitetlərlə bildirmişlər. Araşdırıcıların bir qismi də Cümə məscidinin “böyük həcmi”, “nəhəng günbəzi”, “qeyri-adi ölçüləri” olduğunu vurğulamışlar. Akademik Ə.Salamzadəyə görə, bu məscid “hündürlüyü 30 metrə çatan nəhəng tikinti” olmuşdur (5). Ancaq əldə olan azsaylı fotolarda məscidin divar və dayaqlarındakı kərpic hörgü sıralarının sayı, məscidin həcmi ilə fotolardakı insan fiqurlarının müqayisəli təhlili onun həcmnin heyrətləndirici böyüklükdə olmadığını göstərir. Yakobstalın məşhur fotosundan “əks perspektiva” yolu ilə kompleksin çəkilmiş sematik planında (F.Miralayev) məscidin xarici ölçüləri 12x12 metrdir (19). Yəni sxemdə məscidin günbəzinin iç diametri Möminə xatın türbəsinin iç günbəzinin diametrindən (10,50 m) kiçik alınmışdır. Fotolardan məscidin həcmnin də 25 metrdən yüksək olmadığı duyulur. Vertikal kompozisiyalı Möminə xatın türbəsi kompleksin ən yüksək tikilisi olmuşdur. Qızıl Arslan məscidi olduqca möhtəşəm və

ağır formalarla həll edildiyindən, geniş açıqlıqda yerləşdiyindən və yarıuçuq həcmi olduğundan daha möhtəşəm görünürdü.

Səlcuqlar dövrünün ən iri iç diametrlili (17,20 m) günbəzi olan abidəsi Mərvdəki məşhur Sultan Səncər türbəsidir (1151-ci il). Xarici ölçüləri 27,20x27,20 m olan bu möhtəşəm abidənin kubik gövdəsi ikiqatlı günbəzlə örtülü idi və ümumi yüksəkliyi təxminən 38 metr hesablanmışdır. Ondan xeyli kiçik olan Naxçıvan Qızıl Arslan məscidi birqatlı günbəzlə örtülü olub ölçü və formaca Urmiya Cümə məscidinə yaxın olmuşdur. Urmiya Cümə məscidinin günbəzli mərkəzi bölümünün dış ölçüləri 17,0x17,0 m yüksəkliyi 23,0 m, günbəzinin iç diametri 11,50 metrdir. Məscidin interyerinin oyma gəc naxışları ilə zəngin bəzədildiyi V.Engelqardtın aşağıdakı sözlərindən bilinir: “Onun içərisində hələ də qəşəng qabarıq oyma izləri qalmaqdadır”.

XX əsrin ortalarında “yerli qocaman sakin usta Qəmbərin söylədiyinə görə Naxçıvanda iki qoşa minarə olmuşdur – biri türbənin yaxınlığında, o biri böyük məscidin yanında”. Tədqiqatçıların verdiyi bu məlumatla görə, Qızıl Arslan məscidinin ayrıca qoşa minarəsi olmuşdur. Əldə bunu təsdiqləyəcək sanballı fakt yoxdur. Yalnız Madam Dyelafuanın kitabında verilmiş rəsmdə həmin məsciddən azacıq aralıda minarə kürsüsünə bənzəyən iki qüllə qalığı təsvir edilmişdir.

Bu qoşa qüllə qalığı uzun bir divar qalığına bitişikdir. Ola bilsin ki, məscidin divar və hücrələrlə hasarlanmış iri həyətinə giriş də, Möminə xatın türbəsinə olduğu kimi, qoşa minarəli baştağ şəklində həll edilmişdi və adı çəkilən rəsmdə

onun qalıqları əks olunmuşdur. Onda həmin baştağın şəklə əsaslanaraq məscidin qərb tərəfində – Möminə xatın türbəsi ilə məscid arasında yerləşdiyini demək olar.

Atabəylər kompleksinin tərkibində olmuş başqa bina və tikililər haqqında bilgiler əldə edilməmişdir. Kompleksin bizə bəlli tikililərini tarix sırasıyla, ümumi şəkildə də olsa, izləmək olur. Ansamblın tikintisi, yəqin ki, İçqaladan başlamışdır. Eldənizlər paytaxt etdikləri Naxçıvanın içqalasını şəhərin mərkəzində deyil, bir qırağında, “Dünya möcüzələri” əlyazmasında göstərildiyi kimi “şəhərin yanında daşdan tikmiş”, bürc və qüllələrlə möhkəmlətmişdilər. Qorunma imkanları baxımından şəhər ərazisinin ən əlverişli yerində salınmış İçqalanın sonrakı tikililəri inzibati-yaşayış binaları – Darülmülk və Dövlətxanadan ibarət saray kompleksi olmuşdur.

Ansamblın saray binalarının əsasını Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin qurucusu Şəmsəddin Eldəniz, yəqin ki, XII yüzilin 30-cu illərində qoymuşdur. Onların yerinə gəldikdə indiki Naxçıvan Xan Sarayının ərazisi üzərində durmaq lazımdır. Çünki o zamankı Naxçıvan İçqalasının saray binası üçün ən əlverişli yer bura – İçqalanın yerləşdiyi təpənin cənub-qərb küncüdür. Cənub və qərb tərəflərə sərt enişi olan və el dilində “Xan diki” adlanan bu yerdən təkcə Arazın deyil, Naxçıvanın Köhnə – Naxçıvan qalasına tərəf geniş ərazinin də gözəl panoramları açılırdı. Təpə belinin lap ucunda boy çəkib dayanan saray binaları istər Eldəniz hökmdarları, istərsə də sonrakı hakimlər zamanı köklü dəyişikliklərə

uğramış və zaman keçdikcə dağılıb aradan qalxmışdır. Bizim fikrimizcə, indiki Xan Sarayı binası XVIII əsrin sonlarında əski sarayın yerində ucaldılmışdır.

Kompleksin ən möhtəşəm binalarından biri olan böyük Cümə məscidini Qızıl Arslan, bizim fikrimizcə, hakimiyyətə gəlmədən öncə, Naxçıvan onun iqtası olan zaman tikdirmişdir. Yəni Qızıl Arslan məscidi XII əsrin 70-ci illərinin sonu və 80-ci illərinin başlanğıcında – Möminə xatın türbəsindən öncə, bu türbədən şimal-şərq, İçqalanın şimal divarına və şəhər məhəllələrinə yaxın bir yerdə ucaldılmışdı. Möminə xatın türbəsini üstündəki kitabəyə görə 1186-cı ildə Atabəy Cahan Pəhləvan anası üçün inşa etdirmişdir. Kompleksin bizə bəlli son tikilisi – minarəli baştağ bir il sonranın, Qızıl Arslanın hakimiyyətə gəldiyi ilin əsəri olub Cahan Pəhləvanın xatirəsinə həsr edilmişdi. Qaynaqlarda xatırlanan iki mədrəsəyə gəldikdə, yəqin ki, onlardan biri Qızıl Arslan məscidinin, o biri isə Möminə xatın türbəsinin həyəti içərisində yerləşmişdi.

Naxçıvan Atabəylər ansamblının plan-məkan quruluşu bütün orta əsr iri saray kompleksləri kimi həyətlər sisteminə dayanırdı. İndi bu həyətlərin ölçü və formaları haqqında fikir yürütmək mümkün deyil. Yüzillər boyunca yiyəsiz buraxılmış böyük kompleksin binalarının çoxu dağılıb (ya da dağıdılıb) aradan qalxmış, həyətlərini, bağçalarını süsləyən yaşıllıqlar, fontanlı hovuzlar, axar sulu arxlar yox olmuşdur. Kompleksin tikililərindən yalnız üçü XIX əsrin sonlarına qədər son dərəcə dağılmış vəziyyətdə qalmışdı. Yaxınlarında Naxçıvan xanlarının ikiqatlı sarayı olduğu halda Atabəylərdən qalmış yarıuçuq

məscid, türbə və minarələri təmir edib saxlamaq heç kimin yadına düşmürdü. Yalnız 1917-ci ildə Rəhim xan naxçıvanlı usta-bəna Qəmbər Səfər oğluna Möminə xatın türbəsinin iç günbəzinin yuxarı bölümünü təmir etdirmişdir – abidənin qorunması məqsədi ilə deyil, Atabəylər türbəsinə ərzaq anbarına və qəssab dükanına çevirdiyi üçün.

Cəmiyyətdə abidə anlayışı, tarixin qorunub saxlanması ənənəsi olmadığından Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, Naxçıvanda da çoxlu nadir abidə nadancasına dağıdılıb uçuruldu. Araşdırıcı memar İ.Şəblikin yuxarıda adı çəkilən usta Qəmbərin 1940-cı il məlumatına dayanaraq yazmışdır: “Əski məscid və baştağla minarələr Naxçıvan şəhərinin keçmiş şəhər başçısı Cəfərqulu xanın təklifi ilə söküldülər. Kərpiclər yeni məscidin tikintisinə getdi” (15). 80 yaşlı usta Qəmbərin dediklərindən o da bəlli olmuşdur ki, o, şagirdi olduğu baş memar Məşədi Rzaqulu Sadiq oğlu ilə birlikdə yerli xanların əmri ilə Naxçıvanda qədim tikililəri uçurtmuş və yeni binalar tikmişlər.

Beləcə, XX əsrin başlarında Möminə xatın türbəsinin çevrəsindəki bütün tikililər – Atabəylər kompleksinin anıtsal binaları tamamilə yox edilmişdir. 1956-1976-cı illərdə Möminə xatın türbəsinə aparılmış bərpa işlərindən öncə isə türbəyə bitişik və onun çevrəsindəki bütün divarlar aradan qaldırılmışdır. Bununla da heç bir qeydiyyat, ölçü işləri aparılmadan Atabəylər kompleksinin son izləri də silinmişdir.

Atabəylər memarlıq kompleksi və onun elmə bəlli olan, lakin yox edilmiş binaları haqqında müəyyən vizual təsəvvür

yaradılması üçün onun ərazisində geniş və dərin arxeoloji araşdırmalar aparılmasına böyük ehtiyac var. Ancaq təəssüflər olsun ki, Möminə xatın türbəsinin çevrəsində indiyəcən sanballı arxeoloji qazıntılar aparılmamışdır. Yalnız 1975-ci ildə memar Əcəmi Naxçıvaninin keçiriləcək yubileyi öncəsi buna cəhd edilmişdir. O zaman aparılan işlərin iştirakçısı olmuş memar professor V.Muradovun yazdığına görə “Əcəmi Naxçıvaninin 850 illik yubileyi ərəfəsində ansamblın ərazisində geniş miqyaslı qazıntı işləri aparmaq imkanı yaranmışdı, lakin o çox məhdud aparıldığına görə heç bir səmərə vermədi” (3).

Düşünürük ki, Möminə xatın türbəsinin çevrəsi üçün yeni baş planın hazırlanması məqsədəuyğundur. Bu baş planda yüz il öncə məhv edilmiş baştağ və məscidin qalıqlarının konservasiyası nəzərdə tutularsa, Atabəylər kompleksinin izləri yenidən aşkarlana və bərpa edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Evliya Çələbi səyahətnaməsində Azərbaycan. Bakı, 2012.
2. Kuban D. Selcuklu çağında Anadolu sanatı. İstanbul, 2002.
3. Muradov V.H. Azərbaycan memarlığının elmə bəlli ilk ansamblı. AMİU Elmi əsərlər. №2, 2014.
4. Qiyasi C. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı, 1991.
5. Salamzadə Ə.R. Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani. Bakı, 1970.
6. Абд Ар-Рашид Ал-Бакуви. Китаб талхис ал-асар ва ал`аджаиб ал-малик ал-каххар. Москва, 1971.
7. Азимбеков И. Мусульманские надписи Тифлиса, Эривани и Нах. АССР. Известия Азкомстариса, №4, Баку, 1929.

8. Алескерзаде А.А. Надписи архитектурных памятников Азербайджана эпохи Низами. Архитектура Азербайджана. Эпоха Низами. Москва-Баку, 1947.
9. Бретанитский Л.С. Архитектура Азербайджана XII-XV вв. Москва, 1966.
10. Ваидов С.М. и др. Мавзолей Юсуфа ибн Кусейира и Момине Хатун в Нахичевани. Архитектура Азербайджана. Эпоха Низами. Москва-Баку, 1947.
11. Мустафаев Ш. Нахичевань в конце XVI в. (по данным османского «пространного реестра вилайета Реван» от 1590 г.) Transcaucasia, вып.3, 2015-2016. Южный Кавказ: история, религия, общество. Москва, 2016.
12. Неймат М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Том III, Баку, 2001.
13. Усейнов М.А. Памятники Азербайджанского зодчества. Москва, 1951.
14. Хамдаллах Казвини. Нузхат ал-кулуб. Баку, 1983.
15. Щерблыкин И.П. Памятники азербайджанского зодчества эпохи Низами. Баку, 1943.
16. Dieulafoy J. La Perseç la Caldee et la Susiane, Paris, 1887.
17. Dubois de Montpereux. Voyage autour du Caucase, t.IV, Paris, 1840.
18. Khanikoff N. Sur queques inscriptions musulmanes du Caucase, St-Pet, t.VIII, 1831.
19. Jakobstal E. Mittelalterliche Backsteinbautem zu Nachitscheüan in Araxesthalt – Deutcher Bauzeitung S.A. Berlin, 1899.

Hüseyn YURTDAŞ

*Ərzurum Universitetinin Sənətşünaslıq kafedrasının müdiri,
tarix üzrə elmlər doktoru, professor*

NAXÇIVAN QƏBİR ABİDƏLƏRİNİN TÜRK MEMARLIĞINDAKI YERİ

Mövzuya ulu öndər Heydər Əliyevin bu sözləri ilə başlamaq istəyirəm: “Naxçıvan qədim bir diyardır... Arxeoloji tapıntıların tədqiqinə görə Azərbaycanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri Naxçıvandır... Naxçıvanın möhtəşəm və zəngin bir tarixi vardır. Bu tarixin dünya mədəniyyətinə misilsiz xidmətləri olmuşdur [2, s.42]. Həqiqətən, xüsusilə Türk memarlığı baxımından Naxçıvanın yeri tamamilə mübahisəsiz bir məsələdir.

İslam dünyasında türklər tərəfindən yaygınlaşdırılan bir abidə tipi olan türbə memarlığı, türklərin olduqları məqamların tarixi şahidi olması baxımından önəmlidir.

Qəbir abidələri türbə, günbəz, məşhəd, məqbərə, mədfən, ravza kimi adlarla da anılmaqdadır. Bu adların qübbəli və ya külahlı hər qəbir abidəsi üçün istifadə edildiyini görməkdəyik.

Hz. Peyğəmbərdən sonra bəzi qəbirlər üzərinə qübbə inşa edildiyi bilinməkdədir. İmam Şafi (ö. 819) “El-Üm” adlı əsərində bəzi valilərin bu qübbələri yıxdıqlarını göstərir [3, s.14].

İslam dünyasında ilk türbə Xəlifə Muntasır (ö.862) adına inşa edilən və iç-içə iki səkkizbucaqlıdan ibarət olan Qübbətü’s-Süleybiyədir [3, s.14].

Türklər ölüləri torpağa verməklə yanaşı, həm də mumiyalayaraq kurqan deyilən qəbirlərə də gömürdülər. Pazırık, Noin-Ula kimi kurqanlardan çıxanlar türklərin qəbir adətlərinin ilk örnəklərini təşkil etməsi baxımından önəmlidir. Çin qaynaqları göytürklərin yayda ölənləri payızda, qışda ölənləri də yazda torpağa verdiklərini göstərməkdədir [3, s.14-15].

Orta Asiyada kurqanlarla başlayan ölən kişi üçün məkan əmələ gətirmə zamanı içərisində abidə tikililərin inşa edilməsi ilə günümüzə qədər gəlmiş və bu inşa fəaliyyəti bu gün də davam etməkdədir.

Günümüzə gəlib çıxan ən qədim türk qəbir abidəsi Samanoğullarından qalma İsmayıl Samani Türbəsidir (X əsr). Kvadrat planlı və qübbəli bu tikilinin dörd tərəfə açılan kəmərlə açıqlıqlarının varlığı, daha sonra Qaraxanlı dönəmində inşa ediləcək kvadrat planlı türbələrin də bir baxıma erkən örnəyini təşkil edir: Tim Ərəb Ata Türbəsi (978), Özkənd Türbələri (XI-XII əsrlər), Şah Fazil Türbəsi (XII əsr) kimi.

Özəlliklə Böyük Səlcuqlu dönəmi qəbir abidələri plan və süsləmələri ilə daha sonra inşa ediləcək türbə və günbəzlərdə çox üstün tutulan bir plan tipi ortaya qoymuşdur. Çoxbucaqlı gövdəli tikililər (səkkizbucaqlı, onbucaqlı, onikibucaqlı) əyanilik baxımından daha ifadəli bir görüntü əmələ gətirir. Çoxbucaqlı gövdəlilərin yanında silindrik və az da olsa dilimli gövdəli türbələr də inşa edilmişdir. Bu dönəm içərisində inşa edilən üç qəbir abidəsi vardır ki, plan quruluşu və tuğla süsləmələri ilə bir çox qəbir abidələrinə təsir göstərmişdir. Bunlardan ilki Harrekan günbəzləridir. 1063-cü il tarixli

I Harrekan Günbəzi də səkkizbucaqlı plan, küncələrə yerləşdirilən qüllələr və qoşa cidarlı qübbəsi ilə yanaşı iyirmidən artıq fərqli həndəsi motivli səth bəzəmələri ilə diqqəti cəlb edir.

II Harrekan günbəzi (1092) birinci ilə eyni planı göstərməklə bərabər həndəsi motivlərdəki zənginlik baxımından bir qədər də irəli getmişdir. Üçüncü nüsxə isə Dəməvənd günbəzidir (XI əsr). Səthlərindəki plastik təsiri çox aydın bir şəkildə əks etdirən tuğla süsləmələri özündən sonrakı abidələrə nüsxə olmuşdur.

Naxçıvanda inşa edilən qəbir tikililəri ilə Anadoluda inşa edilən qəbir tikililəri tarixi baxımdan bir-birinə çox yaxındır. Ancaq tikintinin materialı baxımından fərqlər gözə çarpmaqdadır.

Anadolunun ən qədim qəbir abidələrindən biri Ərzurumdakı Əmir Saltuk günbəzidir (XII əsrin birinci yarısı). Plan cəhətindən səkkizbucaqlı bir tikili olsa da, memarlıq elementlərinə görə fərqlilik göstərir. Türk memarlığına uyğun olmayan bu elementlər bu tikilidən sonra bir daha bu arada işlədilməmişdir.

Anadoludakı qəbir abidələrinin bir çoxu daş materialla inşa edilmişdir. Sayıları bir neçə ədədi keçməyən tuğla materiallı olanları da Naxçıvan və Marağa qəbir abidələri ilə bənzərlik təşkil edir. Bu da onu göstərir ki, tikililərin inşasında mütəmadi olaraq usta, material və bəzəmə mübadiləsi olmuşdur.

İndi də bu yaxınlığı konkret nümunələrlə ortaya qoymağa çalışaq.

1. Naxçıvandakı Yusif Küseyr oğlu günbəzi: Girişin üzərində yer alan üç sətirlik kufi xətlə kitabədə “Bu məşhəd hoca, ən böyük rəis, dinin bəzəyi, şeyxlərin başçısı Bəzzaz Yusif bin Küseyrindir. O, 557-ci ilin (1162) şəvval ayında vəfat etmişdir”. Usta kitabəsində isə “Əməli- Əcəmi b. Əbubəkir əl-Bənnə ən-Nəşəvi” yazılmışdır [6, s.83-84]. Ümumiyyətlə, adı, tarixi və ustası bilinən bir əsərdir.

Yusif Küseyr oğlunun Anadoludakı ən yaxın bənzəri Ərzincanın Kemah rayonundakı Məlik Qazi Türbəsidir. Anadolunun ilk fəthlərindən olan Məngücək Qazinin həyatı haqqında müfəssəl məlumat, təəssüf ki, yoxdur. Qəbirdə yatan şəxsin kimliyi tam olaraq bilinməməkdədir. Ancaq bu abidə çox uzun zamandan bəri Məngücək Qaziyə aid edilməkdədir. Abidədə yer alan usta kitabəsində keçən Ömər bin İbrahim et-Təbəri adı onun Cənubi Azərbaycandan gələn bir usta olduğunu düşünməyə əsas verir.

Məngücək Qazinin vəfatından sonra onun adına inşa edildiyi anlaşılan bu qəbir abidəsinin materialı, planı, kitabəsi və özəlliklə sərdabəsindəki ayağının Naxçıvan və Marağa abidələri ilə əlaqələrə malik olduğu açıqca görülməkdədir. Ona görə də bu abidəni Marağadakı Günbəzi-surx (1147), Naxçıvandakı Yusif Küseyr oğlu günbəzi (1162) və Möminə xatın günbəzi (1186) sərdabələri ilə qarşılaşdıraraq XII əsrin ikinci yarısına və ya sonlarına aid etmək daha doğrudur.

2. Naxçıvandakı digər önəmli əsər Möminə xatın günbəzidir. Atabəy Türbəsi və ya Xan Qülləsi olaraq da anılmaqdadır. Gövdənin üst qismində kufi xətti ilə tək sətir

olaraq “Bismillahirrahmanirrahim. Emere bi binai hazel meşhed el-Məlik, el-Alim el-Adil el-Müeyyed el-mansur el-kebir Şemseddin nusretül-İslam vəl-müslimin....., Celalüdünya vəd-din İsmetül-İslam vəl müslimin Möminə xatın rahimh-Allahi teala. Mabi gerdim pes be-maned rüzgar ma be miyrim in be-maned yadigar ya Rab çeşmi be durgən” yazılmışdır [6, s.90]. Tac qapını tutan kufi xətlə tarix kitabəsində 582-ci il məhərrəm (1186) ayında inşa edildiyi yazılmışdır. Usta kitabəsində isə naxçıvanlı memar Əcəmi Əbubəkir oğlu adı görünür. Onbucaqlı gövdəsi və cənazə otağındakı ayağın varlığıyla türk qəbir abidələri içərisində nadir bir əsərdir. Əcəmi, Möminə xatın türbəsinin süsləmələrində həndəsi motivlərdən ustalıqla istifadə etmiş, kufi xətlə yazılarla bəzəmələri bir-birinə uyğun bir tərzdə uzlaşdırmış və yazını motivlərə müvəffəqiyyətlə uyğunlaşdırmışdır [2, s.50]. Möminə xatın türbəsinin kitabələrinin uzunluğu 500 m civarındadır. İçərisində 4 ədəd medalyon vardır. M.V.Alpatov türbə haqqında demişdir: “XII əsr Azərbaycan ustalarının Naxçıvanda yaratdığı Möminə xatın türbəsi, şərqin ən gözəl klassik əsərləri olan Firdovsinin “Şahnamə”si, Nizaminin “Leyli və Məcnun”u kimi əbədidir” [4, s.327-328].

Bənzər örnəyini Konyada Əlaəddin Cəməsinin həyətində yer alan II Kılıç Arslan günbəzində görmək mümkündür. Günbəzxana olaraq bilinən bu abidədə Anadolu Səlcuqlu sultanlarından və onların övladlarından səkkiz şəxs yatmaqdadır. Naxçıvandakı Möminə xatın günbəzi ilə onun bənzərliyi çoxdur. Materialları fərqli olan bu iki tikilinin hakim təbəqəyə

aid qəbir abidələri olmaları onbucaqlı planın seçilməsində bir mənanın olmasının gərəkliyini düşündürməkdədir. Qəbir abidəsinin qədim foto və qravürlərində görülən qoşa minarəli giriş qapısı da türk memarlığı baxımından son dərəcə önəmlidir. A.Qodarda görə tac qapısında iki minarənin yer aldığı ən erkən tarixli örnəklər Böyük Səlcuqlu dönməndən Tabasdakı Mədrəsə ilə Ardistandakı İmam Həsən Məscididir [1, s.51-52]. Bu barədə fərqli düşüncələr olsa da, bu qoşa minarə ənənəsi Azərbaycan (Naxçıvan) yoluyla Anadoluya gəlmişdir. Cənub-Şərqi Anadoluda Artuklular tərəfindən inşa edilən bəzi camelərdə (Mardin və Qızıltəpə Ulu Cameləri) iki minarənin inşa edildiyi bilinsə belə, bunlar Möminə xatın türbəsinin girişindəki qoşa minarəli tac qapı kimi və daha sonra inşa edildiyi bilinən Qarabağlar mənzuməsinin girişi kimi tac qapı ilə bütünləşmiş abidəvi görünümündə deyildirlər.

II Kılıç Arslan türbəsinin daşdan olmasına baxmayaraq, gövdəsinin üst qismində yer alan mavi zəmin üzərinə bəyaz rəngli hərflərlə yazılan kitabə bəlkə də tuğla materiallı nümunələrə bir işarə kimi olmalıdır. Memarı Hocənli Əbdülqaffardır. Bu da yenə onun İran ilə bir bəğliliğini ortaya qoymağdadır.

3. Digər bənzər abidə Gülüstan günbəzidir. Kəsik günbəz, Gülüstan türbəsi olaraq da anılan abidə XII əsrin sonlarına aid edilməkdədir. Bu abidənin erkən örnəklərini Anadoluda XIII və XIV əsr qəbir abidələrində görmək olar. Ahlat günbəzləri, Kayseri və Niydə qəbir abidələri ilə Ərzurum və Amasiya türbələri ilə eyni xarakterdə sayıla bilər.

4. Bir başqa nümunə Qarabağlar günbəzidir. Abidə Qarabağlar kəndinin qərbində yerləşir. Qarabağlar zaviyəsi olaraq da bilinir [6, s.44]. Abidə kompleksinin qoşa minarəli tac qapısında sülüs xətti ilə “Bu abidənin inşa edilməsini Cahən Koday xatın əmr etdi” yazılıb. Koday xatın, Elxanlı dönəmi hökmdarlarından Hülakü xanın xanımıdır. Abidə Abaqa Elxanın 1256-82-ci illər arasındakı hökmdarlığı dönəmində inşa edilmişdir [6, s.44]. Cənubda qoşa minarəli qapısı və zaviyəsi, şimalda isə türbəsi yer alır. Türbənin cənazə bölümü eşikdən onikibucaqlı, içəridən dörd qolludur. Qərb tərəfdə girişi, digər üzlərdə pəncərələri vardır. Üst qat xaricdən onikidilimli, içəridən onikibucaqlıdır. Üst örtüyü qübbədir. Girişin üzərində bir kitabə var. Daş, tuğla, cilalanmış tuğla və çinidən istifadə edilmişdir. Həndəsi və yazı süsləmələri vardır [6, s.45-53].

Türbə Əzimbəyovun oxuduğu kitabəyə görə 778/1376-77-ci il tarixlidir [6, s.52]. Kərimzadə də abidənin memarının naxçıvanlı memar Əyyub əl-Hafiz bin Əhməd olduğunu göstərir. Bu şəxs 1322-ci il tarixli Bərdə günbəzinin də memarındır. Aralarındakı bənzərliyə görə onun XIV əsrin ikinci yarısında inşa edildiyi güman edilir [6, s.52]. Xüsusilə Bərdə günbəzi üzərindəki bir motiv professor Xudu Məmmədovun diqqətini çəkmiş, bunun kimi motivlərin Kvars adlı mineralın kristal quruluşunun təsviri ilə eyni olduğunu müəyyən etmişdir. Bu bənzərliyinə görə layihədəki bu motivlərə X.Məmmədov tərəfindən verilən adla elmi ədəbiyyata “kristalloqrafik motivlər” termini daxil edilmişdir. O, Bərdə türbəsi üzərində

yer alan “Allah” sözünün silindrik gövdə üzərindəki düzülü-
şünün bir üzvi molekulun kristaldakı düzülüşünə bənzədiyinə
diqqət çəkmişdir. Bənzər motivlər Qarabağlar günbəzi üzərində,
Hasankeyf Zeynal Bəy türbəsində də yer almaqdadır [2, s.51-
52]. Qarabağlar günbəzi gövdəsi üzərində yer alan “Lailahe
illallah Muhammedün-Resulullah sallallahu aleyhi” yazı
silsiləsinin tərtibatı Bərdə günbəzindən daha yüksək bir
səviyyədədir. Bu silsilənin bənzərini XIV əsr Elxanlı sikkəsi
üzərində də görə bilməkdəyik [2, s.54].

Qarabağlar günbəzi, silindrik gövdəlidir. Cənazə bölümü
dörd qolludur. İçəridə sivri kəmərlə nişlər vardır. Anadoluda
– Sivasdakı 1348-ci il tarixli eratnalılardan qalma Güdük
Minarə (Həsən Bəy günbəzi) ilə Kayseridəki yenə eratnalılara
aid edilən XIV əsr əsəri olan Sırçalı günbəzi də silindrik
gövdəli olaraq inşa edilmişdir. Cənubi Azərbaycanda Arqun
xanın qızının günbəzi ilə Ərdəbilin qərbindəki Hiyavdakı
günbəzlərin hər ikisi də XIV əsrə aid silindrik gövdəli tuğla
tikililərdir [5, s.97]. Süsləmələri də Bərdə günbəzinə bənzər.
Naxçıvan memarlıq üslubunun davamıdır. Eyni memarın
Bərdədə Aksadan Baba türbəsi də vardır [5, s.93-99].

5. Gilan türbəsi: Üst qismi yıxılmış, sərdabəsi qalmışdır.
Kemah Məngücək Qazi türbəsinin (XII əsr) cənazə bölümü
ilə eynidir. Kemahdakı türbənin də Marağa və Naxçıvan Me-
marlıq Məktəbi nümayəndələri tərəfindən tikilməsi ehtimalı
güclüdür. Sivas İzzəddin Keykavus türbəsinin mərəndli ustası
da eynidir. XII əsrin sonlarında inşa edilmişdir [4, s.165-
166].

Bunlardan əlavə, Naxçıvanda başqa qəbir abidələri də vardır. Ancaq bunlar sağlam şəkildə günümüzə gəlib çıxmamışdır.

Naxçıvan və çevrəsində Səlcuqlu Atabəylərindən Eldənizlilər ilə başlayan qəbir abidələrinin XII-XIV əsrlər arasında Şimali və Cənubi Azərbaycanda güclü təsiri olmuş, bunun Anadoluda da davamı müşahidə edilir. Bu abidə tipindəki yeni plan axtarışları və süsləmə proqramları olduqca diqqət çəkicidir [5, s.103]. Qəbir abidələrindəki bu zənginlik digər abidə tiplərində müşahidə edilmir.

Əcəmi Əbubəkir oğlu Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisidir. Böyük Səlcuqlu memarlığına incəlik və dinamiklik gətirmişdir. Təsviri sənəti və mühəndisliyi memarlıqla birləşdirmişdir. Məhz buna görə ona “Şeyhü'l-mühəndis” (Mühəndislərin Başçısı) adı verilmişdir. Naxçıvan Cümə Məscidi və Dövlətxana da onun əsəridir. Başqa əsərlərinin də olduğu bilinməkdədir. Əcəmi yaradıcılığı Azərbaycan və Yaxın Şərqi ölkələri memarlığına böyük təsir göstərmişdir. Marağadakı Göy günbəz (1196), Naxçıvan yaxınlığındakı Gülüstan günbəzi (XII əsr), Qarabağlar günbəzi (XII-XIV əsrlər), Bərdə və Salman türbələri (XIV əsr) və başqaları.

Memar Sinanın (XVI əsr) İstanbulda inşa etdiyi türbələrdə də Əcəmi ənənələri davam etdirilmişdir. E.Diez “Sinanın 1535-1536-cı ildə Naxçıvana gəldiyini və Əcəmi memarlıq məktəbini tanıdığını” göstərmişdir. 1926-cı ildə Gəncədə Nizaminin qəbri üzərində abidə inşa edilərkən yenə Əcəmi sənətindən istifadə edilmişdir. Hətta bunu da qeyd etmək

gərəkdir ki, Əcəminin Möminə xatın abidəsinin qəbir bölümündə qurduğu çıxıntılı kəmər sistemi Avropa sənətindən bir əsr əvvələ təsadüf edir [4, s.118-120].

Orta Asiyada başlayan türk qəbir abidəsi ənənəsi Böyük Səlcuqlular zamanında əsasları qoyulan bir tikili formasına qovuşmuşdur. Anadoluya gələn türklər bu ənənəni Azərbaycan və özəlliklə də Naxçıvan üzərindən daşımışlar, bu bölgədə ortaya qoyulan qəbir abidələri və abidəsi qoşa minarəli giriş qapıları mükəmməl örnəklər əmələ gətirmişlər. Anadoluda səlcuqlular tərəfindən gerçəkləşdirilən qoşa minarəli tac qapılar və qəbir abidələri tuğla materialları və formaları ilə Böyük Səlcuqlu və Azərbaycan yolunun davamını təşkil etməkdədir. Bu davamlılıq sadəcə material cəhətdən deyil, tuğla, cilalı tuğla, çini mozaika və bəzəmə ünsürləri ilə də təsirini göstərməkdədir. II Kılıç Arslan türbəsi, Kemah Məlik Qazi türbəsi və Sivas İzzəddin Keykavus türbəsində qarşımıza çıxan Anadolu xaricindən gələn sənətkarların adları, birliyin və doğmalığın hansı səviyyədə olduğunu ortaya qoymaqladır. Belə ki, qəbir abidələrində istifadə edilən yazılı mətnlərin dilləri də eyni duyğuları paylaşır. Möminə xatın türbəsi üzərində Əcəmi Naxçıvanının yazdığı şeir, Anadoluda Sivas İzzəddin Keykavus türbəsi cəbhəsində və günümüzdə mövcud olmayan I İzzəddin Keykavusun sənduqəsi üzərində təkrar canlanır. Möminə xatın türbəsində yaşayanlar üçün ibrət dolu sözlər bu cürdür:

“Biz gedərgiyik. Dünya əbədi qalandır.

Biz gedəcəyik. Dünya qalacaq.

Biz ölürük. Bu bizdən xatirə qalır.

İlahi, bəd nəzərdən uzaq eylə” [2, s.58].

İzzəddin Keykavusa aid edilən sözlər isə belədir:

“Bu cahanı ki, tərək edib getdik.

Rəncini dildə bərk edib getdik.

İndidən belə növbət erdi sizə,

Necə ki əvvəl ermiş idi bizə” [3, s.344].

Ayrıca eyni türbənin cəbhəsində də bunlar yazılıdır:

“Bu darısqal qəbirlərə girmək üçün geniş saraylardan çıxarıldıq. Təəssüf ki, (bu ölüm hadisəsində) zənginliyimin mənə faydası olmadı, səltənətim məhv oldu. Çox tez, müvəqqəti olan dünya malından əl çəkərək axirətə köçmək hadisəsi 617-ci ilin şəvval ayının dördüncü günü gerçəkləşdi” [3, s.344].

Bu sözlər göstərir ki, daşınan, nəsildən-nəslə ötürülən tək cə maddi varlıqlar deyil, mənəvi duyğular da bənzər şəkildə daşına bilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ayşe Denkhalbant, Osmanlı Öncesi Türk Mimarisinde Çifte Minareli Cephelerin Gelişimi (Anadolu, İran, Azərbaycan, Hindistan), İst. Üniversitesi. Y. L. Tezi (Yayınlanmamış) İstanbul, 2010.
2. Hacali Necefoğlu, Nahçıvan Abideleri, Tarihi ve Çağdaş Nahçıvan, İstanbul, 2016.
3. Hakkı Önkal, Anadolu Selçuklu Türbeleri, Ankara, 2015.

4. Naxçıvan Ensiklopediyası, Bakı, 2002.
5. Oktay Aslanapa, Kırım ve Kuzey Azerbaycanda Türk Eserleri, İstanbul, 1979.
6. Turgay Yazar, Nahcivanda Türk Mimarisi (Başlangıcından 19. yüzyılın Sonuna Kadar), Ankara, 2007.

QURBAN

Bəhram ACARLI

*Təbriz İslam İncəsənət Universitetinin professoru,
tarix üzrə elmlər doktoru*

NAXÇIVAN VƏ MARAĞA MEMARLIQ MƏKTƏBİ ABİDƏLƏRİ

Səlcuqlar dövründə Azərbaycan memarlığının inkişafı islam incəsənət tarixi və memarlığında əsas məsələlərdən biridir. Tarixi nöqtəyi-nəzərdən memarlıq konstruksiya və dekorasiyalar Naxçıvanda, Azərbaycanda XI əsrin sonları (VI əsr h.t.) şöhrət qazanmışdır. A.Salamzadə (1976), R.Əfəndiyev (1986) və L.Bretanitski (1988) kimi alimlərin irəli sürdüyü bəzi yerli innovasiyaları nəzərə almasaq deyə bilərik ki, Marağa, Urmiya və hətta Qəzvin memarlarının və tikinti yeniliklərinin Naxçıvan memarlığının yüksəlişində mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Lakin bəzi sovet alimləri istisna olmaqla nə keçmiş SSRİ, nə İran, nə də Amerikan və Avropa alimləri Naxçıvan və Marağa arasındakı qarşılıqlı bədii, sosial təsirə kifayət qədər diqqət yetirməmişlər (Acarlı 2009, 2010). Müəllif bu tədqiqatçı sələflərdən D.N.Uilber (1955), R.Hillenbrend (1994), S.Bleyr və C.Blum (1996), K.Pirnia (2001) və R.Etinghauzen (2003) haqqında danışa bilər. Bir sözlə, Naxçıvan memarlığı məhdud şəkildə keçmiş SSRİ sərhədləri daxilində, Marağa, Təbriz və Naxçıvan arasındakı sosial-mədəni əlaqələrdən kənar öyrənilmiş və təhlil olunmuşdur.

Məqalədə müəllif tarixi Azərbaycan şəhərlərində, xüsusilə Naxçıvan abidələrində islam memarlığının memarlıq və kom-

pozisiya xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmişdir. O hesab edir ki, bu şah əsərləri arasındakı bədii və texniki əlaqə Səlcuqlar dövründə meydana çıxmışdır.

Səlcuq-türk mədəniyyətindən təsirlənmiş türbə tikintisi Qərbi Asiya və Qafqazda mövcud olan Səlcuq dövlətinin memarlıq ənənələrinin ən gözəl işarəsidir. Sonralar bu memarlıq ənənələri Elxanilər dövlətində, Qafqazda Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətlərində, Mərkəzi Asiya, Mesopotamiya və İranda qəbul olunmuşdur. Müəllifə əsasən bu müzakirə Marağa və Naxçıvan memarlıq məktəbləri kimi kateqoriyalaşdırıla bilər.

1. Marağa memarlıq məktəbi

Azərbaycan Atabəylər sülaləsinin (Şəmsəddin Eldəniz və onun xələfləri (1136-1225/531-622h.t.)) idarəçiliyində olan Səlcuq dövrü Marağa memarlıq məktəbi üç türbə ilə təmsil olunur: Gonbad-e Sorkh, Gonbad-e Modavvar və Gonbad-e Kabud. Gonbad-e Kabud mübahisəli olmasına baxmayaraq, digər türbələr Naxçıvanın Səlcuq dövrü abidələrindən daha əvvələ aiddir. Beləliklə, bu müzakirəmizin başlanğıc nöqtəsi sayıla bilər.

1.1. Qırmızı günbəz

Abidənin Kufi yazılarına əsasən, o, 1146-cı ildə (542 h.t.) Səlcuq hakimi Əbdüləziz ibn Mahmud ibn Səidin rəhbərliyi ilə memar Bəni Bəkr Məhəmməd ibn Bəndən ibn Həsən tərəfindən inşa edilib. Gonbad-e Sorkh (Qırmızı günbəz) piramida formalı günbəzlə örtülmüş kub formasındadır. Lakin günbəz dağılmışdır. Bina firuzəyi rəngli pərçimlənmiş kirəmitdən hazırlanmış kərpicdən tikilmişdir və bu Kaşi-e

Moaqqali/ Kaşı-e Nequin üsulu adlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, sonralar İran yaylası, Anadolu, Cənubi Qafqaz və Türkistan (Orta Asiya) ərazisinə yayılan bu firuzəyi kirəmitlə işləmə Şərqi-İslam memarlığında kaşı ilə işləmənin ilk nümunəsidir. Kaşı və xırda kərpicli dekorasiyalardan əlavə ikisi üç tərəfdə, biri isə binanın baş fasadında olmaqla yeddi yalançı tağ-panelin olması – Möminə xatın və Yusif Küseyr oğlu türbələrində olduğu kimi – Naxçıvan memarlıq məktəbinə təsiri olmuş əsas elementlərdəndir. Nəinki Naxçıvan türbələri, həmçinin, Marağadakı Elxani dövrü türbəsi - Qafariyyə Qırmızı günbəzdən təsirlənmişdir.

Naxçıvanın memarlıq innovasiyalarının əksinə olaraq Qafariyyənin memarı türbəni eynilə Qırmızı günbəz kimi tikməyə çalışmışdır. O, kərpic dekorasiyalı və firuzəyi kaşı işləməli kompozisiyalarla türbəni kirəmit işləməsi ilə məşhur olan Elxani Təbriz memarlıq ehkamlarından uzaq tutmağa çalışmışdır. Bununla belə, tikili o qəlibdən tamamilə uzaqlaşmamışdır. Binanın baş fasadının əsas tikiliş üsulu və görkəmi Urmiyadakı Seh Gonbad (Üç günbəz) və Naxçıvandakı Qarabağlar türbələrinə oxşar türk üslubundadır. Tikilinin üzərindəki yazıya görə türbə Elxani hökmdarı Sultan Əbu Səid Bahadur xanın zamanında tikilmişdir. Fars, ərəb və türk tarixçilərinə əsasən o, 1336-cı ildə (736h.t.) Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində vəfat etmişdir (Spuler 1968, 1989).

1.2. Dairəvi günbəz

Gonbad-e Kabud-un bir neçə metr şimalında dairəvi formalı Gonbad-e Modavvar türbəsinin üzərindəki kufi

yazısından məlum olur ki, tikili 1167-ci ildə (563 h.t.) inşa olunmuşdur. Marağadakı Qırmızı günbəzin əksinə olaraq bu türbə kub yox, dairəvi formadadır. Türbənin giriş fasadı kərpic və firuzəyi kaşı ilə işlənmiş kompozisiyalarla bəzədilmiş adi tağlı keçiddən ibarətdir, gövdəsi isə sadə kərpicdən tikilmişdir. Marağadakı Qırmızı günbəz kimi türbənin piramida formalı günbəzi dağılmışdır və yazılı mənbədən abidəni kimin tikdirdiyini və memarın kim olduğunu öyrənmək mümkün deyil. Bu türbə Asiyanın islam dövrü tarixində tikilmiş türbələr içərisində türk ənənələrini özündə daşıyan mühüm abidədir.

1. 3. Göy günbəz

Marağadakı Gonbad-e Kabud (Göy günbəz) türbəsi mübahisəli və problemlili xarakter daşıyır. Əfsuslar olsun ki, təkcə piramida formalı günbəz deyil, həmçinin üzərində memar və hamisinin adı daxil olmaqla üzərindəki kufi yazısının bir hissəsi də məhv olmuşdur. Marağa əhalisinə görə türbəni monqol hökmdarı Hülakü xan anası üçün tikdirmişdir. Tikili Səlcuqlar dövrünə aiddir və A.Godard və K.Priniaya görə (2001) o, 1198-ci ildə (595 h.t.) inşa edilmişdir.

Müəllif hesab edir ki, türbə Marağa hakimi Sultan Əlaəddin Körpə ər Arslanın mavzoleyidir. Rəvandi “Rahat əl-Sodur və Ayət əl-Sorur dar Tarix Al-a Səlcuq” əsərində (1201/599h.t.), Əli ibn-i Athir isə “Əl-Kamil fi əl-Tarix” əsərində onun 1188-1201-ci illərdə (585-604h.t.) hakimiyyətdə olduğunu qeyd edirlər. Hakimiyyətdə olduğu dövrdə o, məşhur şair Nizami Gəncəvinin yaradıcılığına himayədarlıq etmişdir (Luther 1987). Günbəzin tikilmə vaxtı haqda məlumatımız yoxdur,

lakin kompozisiya xüsusiyyətləri və dekorativ elementlərinə görə Naxçıvandakı memar Əcəmi Naxçıvani tərəfindən inşa olunmuş Möminə xatın türbəsinə çox yaxındır. Başqa sözlə desək, Marağadakı Gonbad-e Kabud türbəsi memarlıq və dekorativ xüsusiyyətlərinə görə Qırmızı günbəz, Gonbad-e Modavvar, eləcə də, Naxçıvandakı Yusif Küseyr oğlu türbələrindən fərqlənir, lakin Möminə xatın türbəsi ilə eynilik təşkil edir. Yalnız bu fikir müəllifin öz şəxsi fikridir və bu haqda heç bir arxeoloji sübut və tarixi qeyd yoxdur!

Möminə xatın türbəsində olduğu kimi, tikili müqəddəs “Allah” və “əl-Həmd” sözləri olan kufi yazısı ilə bəzədilmişdir. Marağa memarlıq məktəbinin ənənələrinə uyğun olaraq yazılar həndəsi formalı kaşı işləməli kərpic hörgüsü ilə bəzədilmişdir. Maraqlıdır ki, binanın giriş fasadı türk üslubunda tikilmişdir. Əsas plan səkkizguşəlidir. Salamzadəyə görə (1976), bu üslub Səlcuq dövrü Naxçıvan memarlıq məktəbinin yaradıcısı memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani tərəfindən kəşf olunmuşdur.

Urmiyadakı Üç günbəz türbəsi 1184-cü ildə (580 h.t.) şəhər hakimi Atabəy Seyt əl-Müzəffəri üçün tikilmişdir. Müəllifə görə Urmiyadakı Üç günbəz türbəsi Marağa memarlıq məktəbinin təsirini özündə əks etdirir. Onun dairəvi forması və hündürlüyünün 13 m, tağlar arasındakı məsafənin 5 m olması Marağadakı Gonbad-e Modavvar günbəzi ilə çox oxşardır. Bununla yanaşı, 1186-cı ildə (582 h.t.) tikilən Möminə xatın türbəsində olduğu kimi türk üslubuna aid giriş qapısı var. Beləliklə, Seh Gonbad türbəsinin kufi yazısı Səlcuq

dövrü Naxçıvan memarlıq məktəbinin türk Moqarnass üsulunun faktiki mənşəyini təsdiq edir. Bu Ə.Salamzadənin (1976), R.Əfəndizadənin (1986), L.Bretanitski (1988) və C.Qiyasinin (1991) dərinlən araşdırmadığı tarixi faktdır.

2. Naxçıvan memarlıq məktəbi

Naxçıvan memarlıq məktəbi Azərbaycan memarlıq tarixində günümüzə qədər gəlib çatmış Yusif Küseyr oğlu, Möminə xatın və Qarabağlar türbəsi kimi üç monumental türbə ilə məşhurdur. Bunlardan Yusif Küseyr oğlu və Möminə xatın türbələri memar Əcəmi Naxçıvani tərəfindən inşa olunmuşdur (Ə.Salamzadə 1976; L.Bretanitski 1988; C.Qiyasi 1991). Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi yaxınlığında memar Əyyub tərəfindən inşa olunan Bərdə türbəsi Elxani dövrünə aiddir və Naxçıvan memarlıq məktəbinin xüsusiyyətlərini davam etdirir (Salamzadə 1976, Qiyasi 1991). Əcəmi Naxçıvaninin rəhbərliyi ilə formalaşmış Naxçıvan memarlıq məktəbi sonralar XIII-XIV əsrlərdə Təbriz memarlıq məktəbinə təsir etmişdir (kompleks tikintisi). Məsələn, Möminə xatın türbəsinin yaxınlığındakı kompleksdə, yaxud məscidin əsas girişində iki hündür minarə olmuşdur. Həmçinin Naxçıvanda Qarabağlar türbəsinin (1270/670 h.t.) öyrənilməsi Kaşi-e Moaqqali üsulunun inkişafının ən yaxşı nümunəsidir (Acarlı 2010). Qarabağlar türbəsi Kaşi-e Moaqqali üsulunun istifadəsinə görə Azərbaycan memarlığında böyük əhəmiyyət daşıyır. Çünki bu üslub sonralar Ərdəbildəki Şeyx Heydər (1329/731h.t.) və Allah-Allah günbəzi, Ərdəbildəki Şeyx Səfiəddin Ərdəbili türbəsində də istifadə edilmişdir.

Naxçıvanda hündür yumru günbəzin inşası daha bir yenilik olmuşdur. Bu üsul sonralar Təbriz memarlıq məktəbində inkişaf etmiş, nəhayət, XV əsrin əvvəllərinə qədər İran, Teymurilər dövründə Türkiyə və Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu dövlətlərinin ərazisinə də yayılmışdır.

2.1. Yusif Küseyr oğlu türbəsi

Naxçıvanın qədim məhəlləsinin mərkəzində yerləşən Yusif Küseyr oğlu türbəsi Əcəmi Naxçıvanının ilk nadir sənət əsərlərindəndir. Abidənin üzərindəki kufi yazısından məlum olur ki, türbənin memarı Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani, tikdirən isə Yusif Küseyr oğlu olmuşdur. Tikilinin inşa olduğu ilin ərəbcə 1162-ci il olduğu qeyd olunmuşdur. Marağa abidələrindən fərqli olaraq bu türbə yalnız kərpicdən tikilmiş, Kaşi-e Nequin üsulundan istifadə olunmamışdır. Kərpic divarların üzərində türk simvolu olan səkkizguşəli ulduz əks olunmuşdur. Bu simvol İudaizmdə David Magen, İslam inanclarında isə Süleyman peyğəmbərin möhürü kimi məşhurdur və Atabəylər sülaləsinin əzəmətini ifadə edir. Türbənin tikintisində suvaqçəkme və mozaik bəzəmə üsullarından qaçılmış, yalnız kərpic tikintisindən istifadə edilmişdir. Müəllifin fikrincə Əcəmi öz yaradıcılığında Qəzvindəki Qaraxani türbələrindən təsirlənmişdir. Qaraxani türbələri 1067 və 1092-ci illərdə Səlcuq-türk hökmdarları Əbu Səid ibn Bicar Sad və Əbu Mənsur Altay Təkin ibn Təkinin şərəfinə memar Məhəmməd ibn Məkki Zəncani və Əbu əl-Məali ibn Məkki Zəncani tərəfindən inşa olunmuşdur. Bu türbələrin günbəzləri dağılmışdır (Kiani 1995). Lakin Yusif Küseyr

oğlu türbəsi ilə oxşarlığı nəzərə alaraq deyə bilərik ki, onların da piramida formalı günbəzləri olmuşdur.

2.2. Möminə xatın türbəsi

Memar Əcəmi yaradıcılığında Marağa və Qəzvin türbələrindən bəhrələnsə də, onun yaradıcılıq və innovativ müdrikliyini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Başqa sözlə desək, Əcəmi öz memarlıq nəzəriyyəsini yaratmışdır. Möminə xatın türbəsi 1186-cı ildə Atabəy Eldənizin göstərişi ilə xanımının əziz xatirəsinə inşa olunmuşdur. Möminə xatın türbəsinin onbucaqlı planı və daxildən yumru, xaricdən isə piramida formasında olan günbəzli quruluşu abidəni bütünlüklə şərqdə türk-islam mədəniyyətinin ən nadir incisi edib. Müəllifin fikrinə əsasən, Elxani hakimi Tacəd-Din Əlişah Təbrizinin sifarişi ilə inşa olunan Sultaniyyə Ulcaytu türbəsi (1318/718 h.t.) Möminə xatın türbəsinin tikinti xüsusiyyətlərindən bəhrələnmişdir. Ə.Salamzadəyə görə, türbənin zirzəmisindən daxili günbəzinədək olan hündürlük 22.5 m-dir. Türbənin baş fasadı Qaraxani və Marağa türbələrində olduğu kimi, sadə tağdan ibarətdir. Lakin memar türk üslubunda fasaddan və onüzlü xarici səthdə isə Kaşi-e Moaqqali üslubunda dekorativ ornamentlərdən istifadə edib. Bir sözlə, Möminə xatın türbəsi Marağa memarlıq xüsusiyyətləri ilə Əcəminin mühəndislik qabiliyyəti, innovativ dünyagörüşünün vəhdətindən yaranmış bir şedevr memarlıq incisidir. Hansı ki bu innovativ memarlıq ənənəsi sonralar Təbriz memarlıq məktəbinə, Qazaniyyə, Rəşidiyyə, Əlişah Təbrizi memarlıq komplekslərinə öz töhfəsini vermişdir.

Müəllifin fikrincə, Səlcuqlar dövrünün türbə tikintisi Qəzvində Qaraxanilərdən başlamış, Marağa memarlığında inkişaf dövrü keçmiş və nəhayət Əcəminin Naxçıvan memarlıq məktəbində təşəkkül tapmışdır. Eyni zamanda Naxçıvan və Marağa memarlığı daim qarşılıqlı əlaqədə olmuş və bir-birlərinə təsir göstərmişlər. Məqalədə müəllif Gonbad-e Kabud (Göy günbəz) türbəsinin də memar Əcəmi Naxçıvani tərəfindən inşa olunması qənaətinə gəlmişdir.

Beləliklə, müəllif Naxçıvan memarlığında iki istiqamət müəyyənləşdirir: Marağa memarlığının təsiri altında olan Yusif Küseyr oğlu türbəsi və Naxçıvan memarlıq məktəbinin əsasını qoyan Möminə xatın türbəsi.

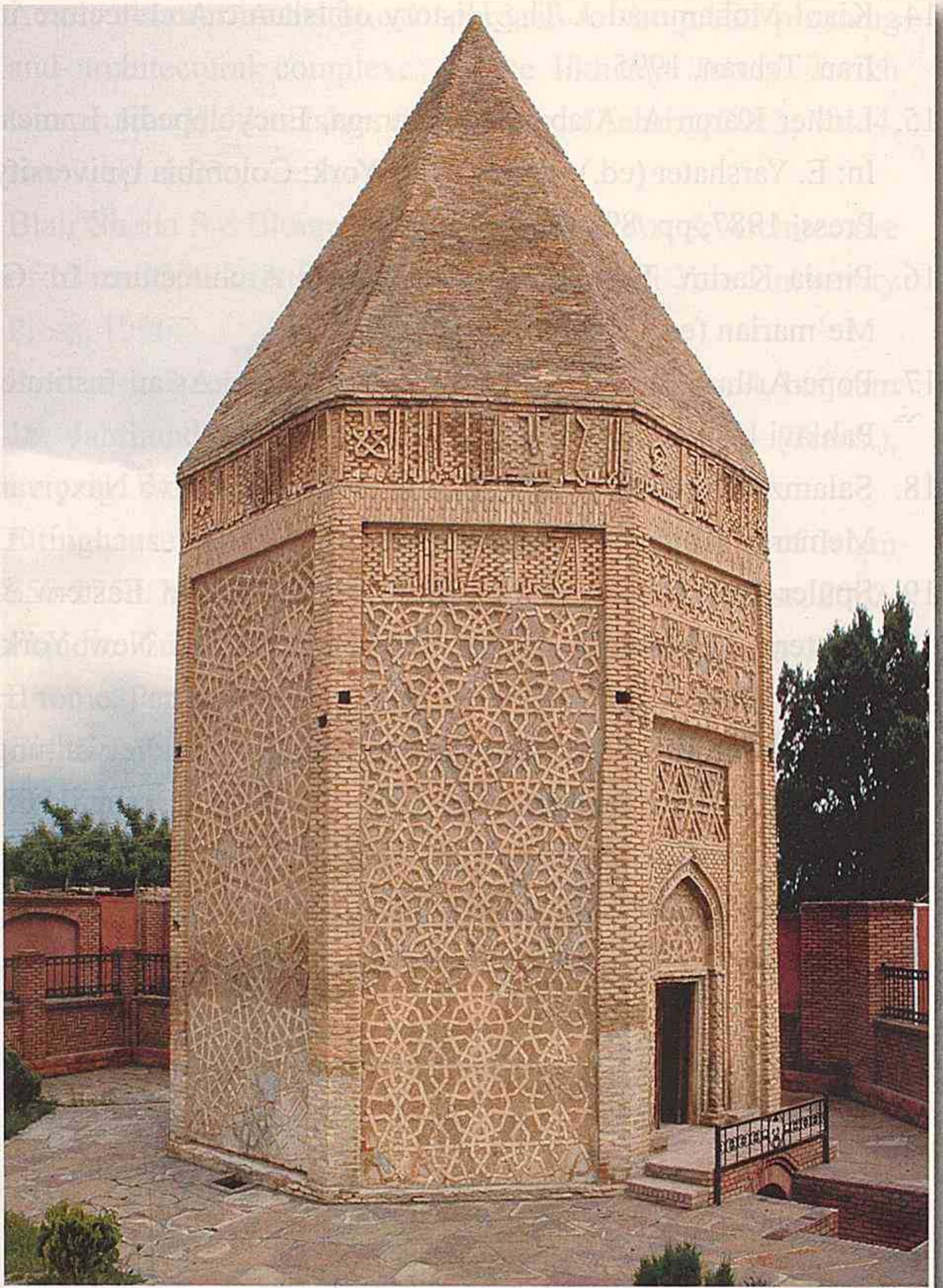
Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan memarlıq məktəbi və Əcəminin memarlığa bəxş etdiyi yeniliklər Naxçıvanın sərhədləri daxilində qalmamış, Təbriz memarlıq məktəbinə, Qarabağ bölgəsi memarlığına böyük təsiri olmuşdur. Qarabağdakı Bərdə türbəsi, eləcə də, Təbriz, Sultaniyyə və Ərdəbildəki Ulcaytu günbəzi, Şeyx Heydər və Allah Allah türbələri bu təsirin bariz nümunələridir.

ƏDƏBİYYAT

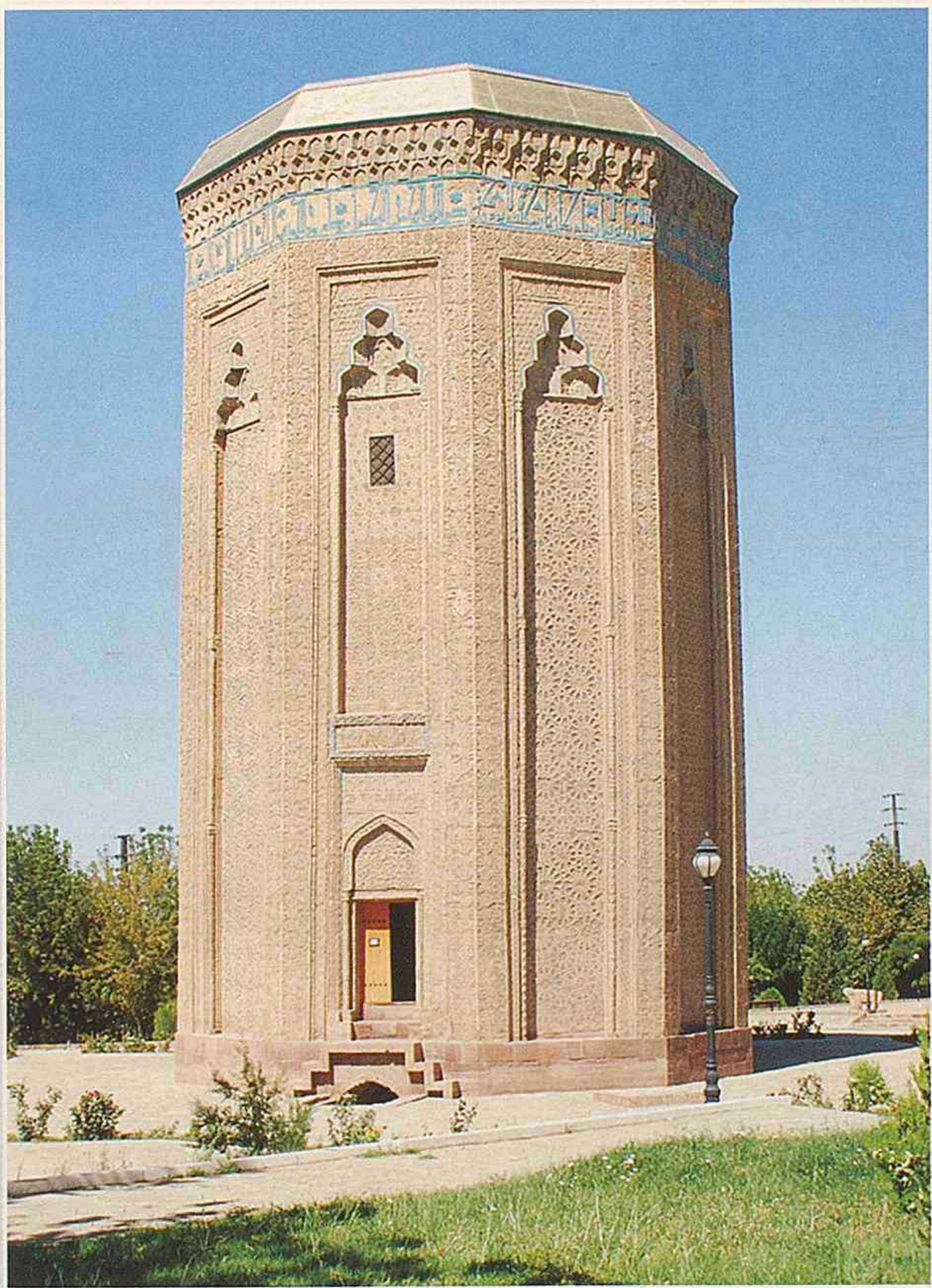
1. Əfəndizadə R. M. Sovet Azərbaycanının memarlığı. Moskva: Storiizdat, 1986.
2. Acarlı Bəhram. Şirvanın memarlıq üslubu. Bagh-i- Nazar, 2009, Vol. 6, No. 1, pp. 3-12.
3. Acarlı Bəhram. Azərbaycan memarlıq üslubuna giriş. Bagh-i- Nazar, 2010, Vol. 7, No. 2, pp. 3-14.

4. Acarlı Bəhram. A historical approach to the urban planning and architectural complexes in the Ilkhanid Tabriz. *Tarikh Nameh Iran Ba'd az Islam* (University of Tabriz), 2013, Vol. 4, No. 7, pp. 1-23.
5. Blair Sheila S. & Bloom Johnathan M. *The Art & Architecture of Islam 1250-1900. Volume II.* New Haven: Yale University Press, 1996.
6. Bretanizki Leonid. *Die Kunst Aserbaidshans vom 4. bis zum 18. Jahrhundert.* In: B. V. Vejmar & B. Brentjes (Trans.), Leipzig: Weinheim, 1988.
7. Ettinghausen Richard et al. *The Art & Architecture of Islam 650-1250. Volume I,* New Haven: Yale University Press, 2003.
8. Flandin Eugène et COSTE, Pascal X., *Voyage en Perse. II tome.* Paris, 1851.
9. Giyasi Jəfər. *Nizami dövrünün memarlıq abidələri.* Baku: Ishiq Publications, 1991.
10. Godard André (ed.). *Athār-é Īrān: Annales du Service Archéologique de l'Īrān.* Paris, 1936-1949.
11. Hillenbrand Robert. *Islamic Architecture.* New York: Columbia University Press, 1994.
12. Ibn Athir al-Jazari. Izzettin Abu Hassan Ali ibn al-Karam Mohammad ibn Mohammad ibn Abd al-Karim ibn Abd al-Vahid al-Sheebanie. *al-Kamil fi al-Tarikh.* In: Abd al-Vahhab al-Najjar (ed.), 23 Volumes. Cairo: Idareh al-Taba'at al-Moniriyya, 1938.
13. Ibnravandi Najm al-Din Abu Bakr Mohammad ibn Ali ibn Solomon. *Rahat al-Sodur va Ayat al-Sorur fi al-Tarikh Al-e Saljuq (599 AH).* In: M. Iqbal (ed.), Leiden: Brill, 1921.

14. Kiani Mohammad J. The History of Islamic Architecture in Iran. Tehran, 1995.
15. Luther Karen A. Atabakan-e Maraga, Encyclopedia Iranica. In: E. Yarshater (ed.), Vol. II, New York: Colombia University Press, 1987, pp. 898-900.
16. Pirnia Karim. The Stylistics of Iranian Architecture. In: G. Me'marian (ed.), Tehran, 2001.
17. Pope Arthur U. Persian Architecture. Shiraz: Asian Institute, Pahlavi University of Shiraz, 1969.
18. Salamzadə Abdülvahab R. Əcəmi Əbubəkr oğlu və Naxçıvan Memarlıq Abidələri. Bakı: İşıq nəşriyyatı, 1976.
19. Spuler Bertold. History of Mongols: Based on Eastern & Western Accounts of the 13th & 14th Centuries. New York: Dorset Press, 1989.
20. Spuler Bertold. Die Mongolen in Iran: Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220-1350. 3rd edition. Berlin, 1968.
21. Wilber Donald N. The Architecture of Islamic Iran: the Ilkhanid Period. New Jersey: Princeton University Press, 1955.

*Yusif Küseyr oğlu türbəsi (Naxçıvan şəhəri)
(1162-ci il)*

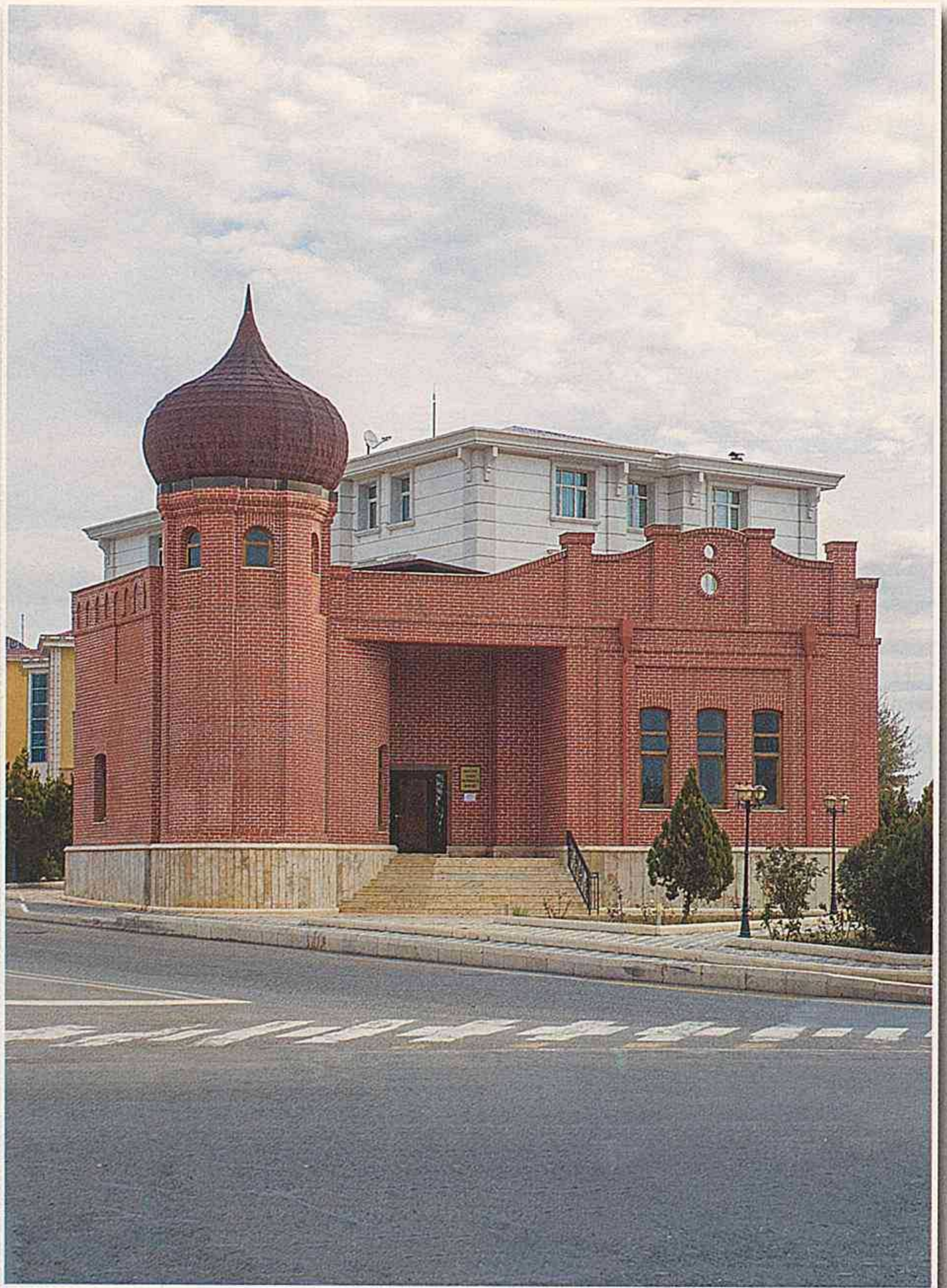
Möminə Xatın türbəsi (Naxçıvan şəhəri)
(1186-cı il)

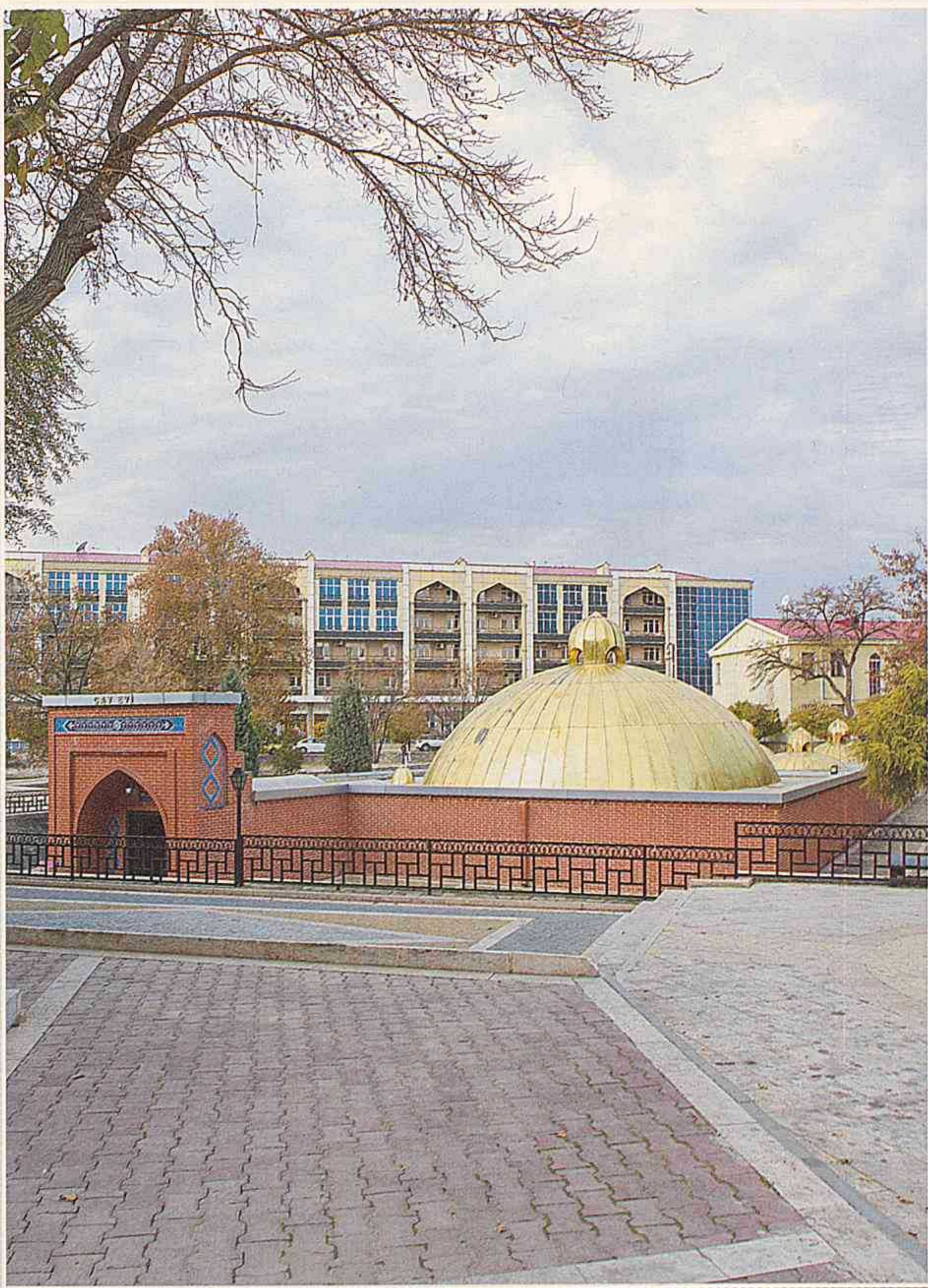
*Naxçıvan şəhər buzxanası
(XII-XIV əsrlər)*

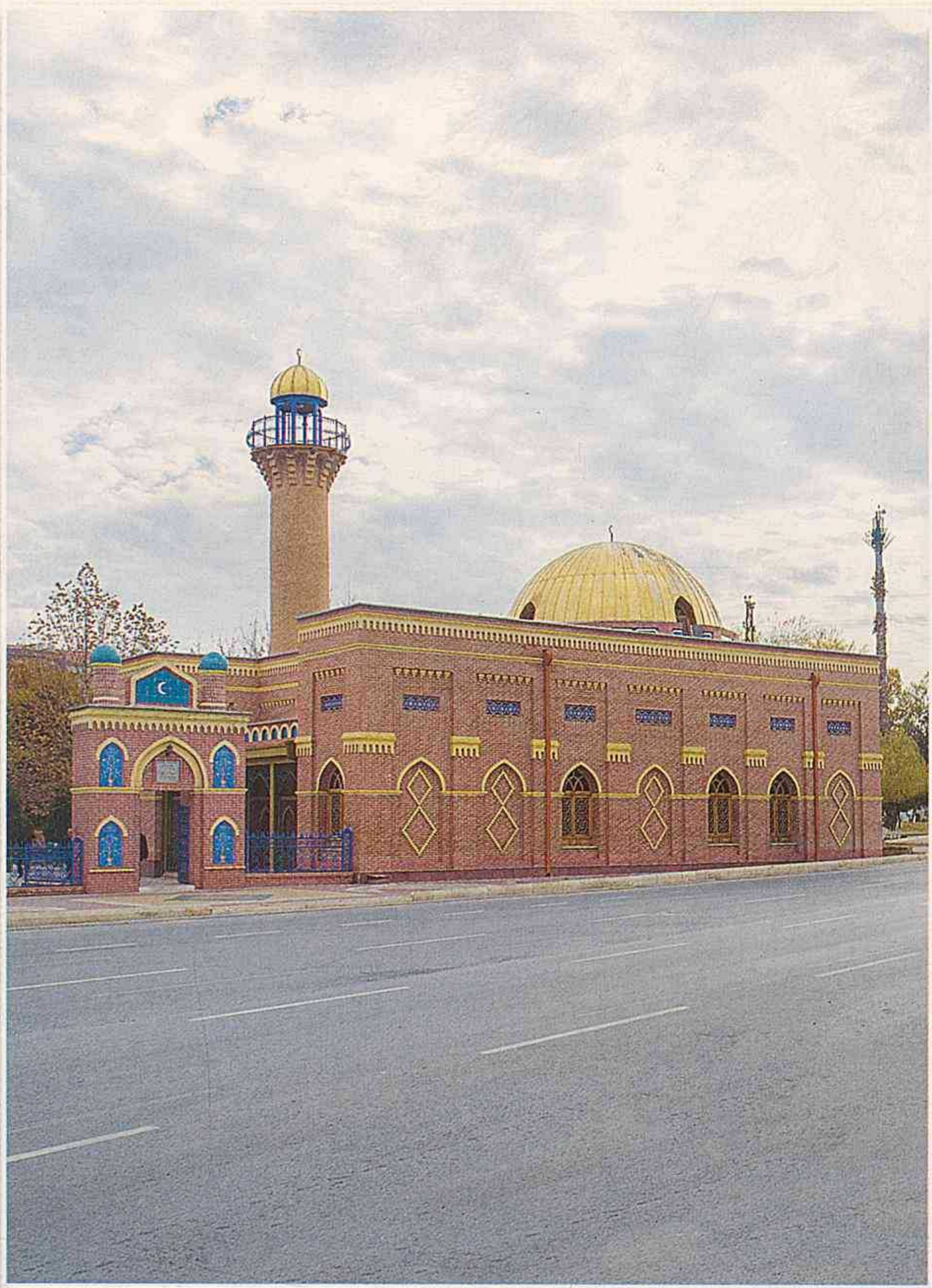
Xan Sarayı (Naxçıvan şəhəri)
(XVIII əsr)

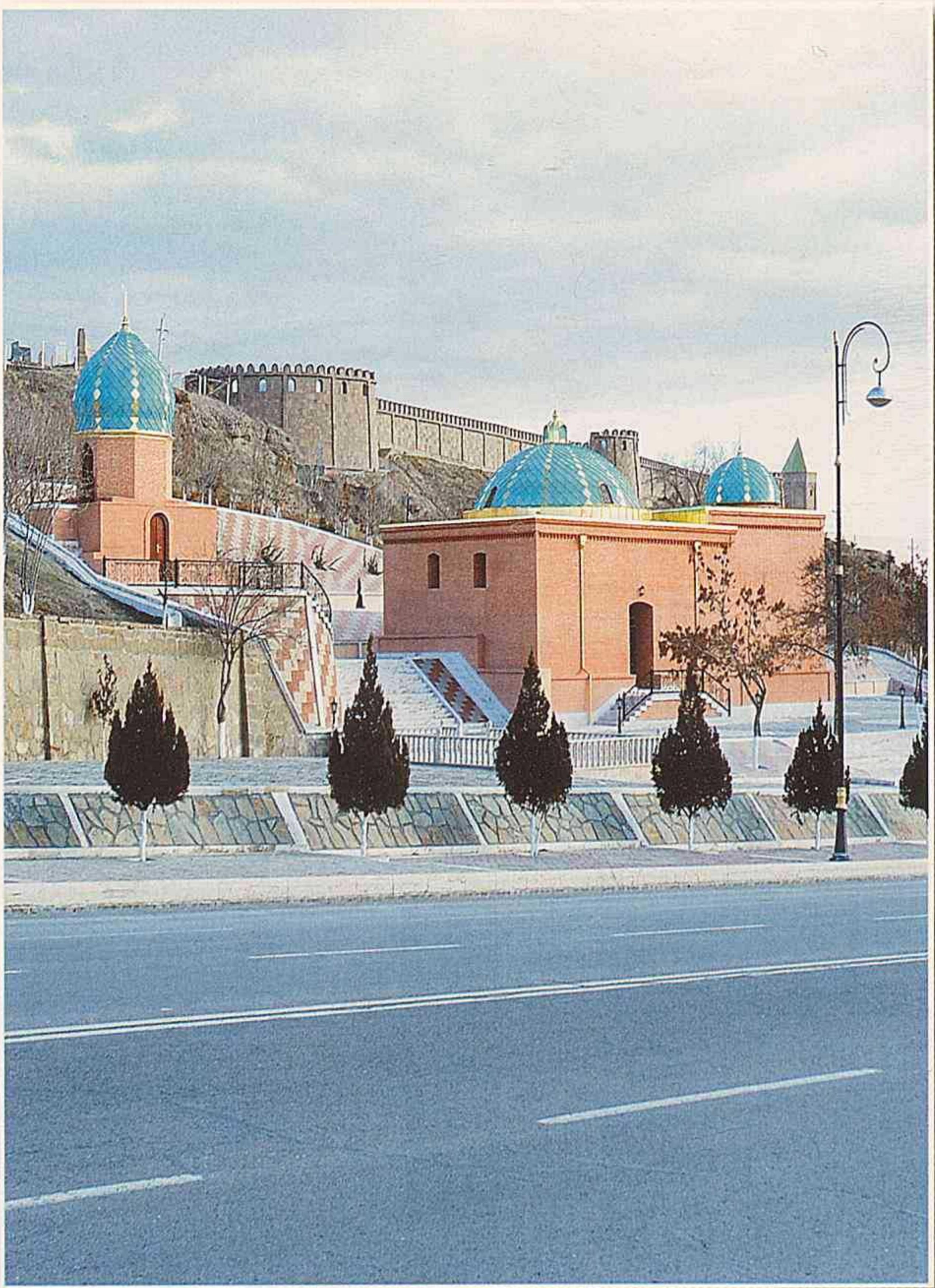
Zaviyə-mədrəsəsi (Naxçıvan şəhəri)
(XVIII əsr)

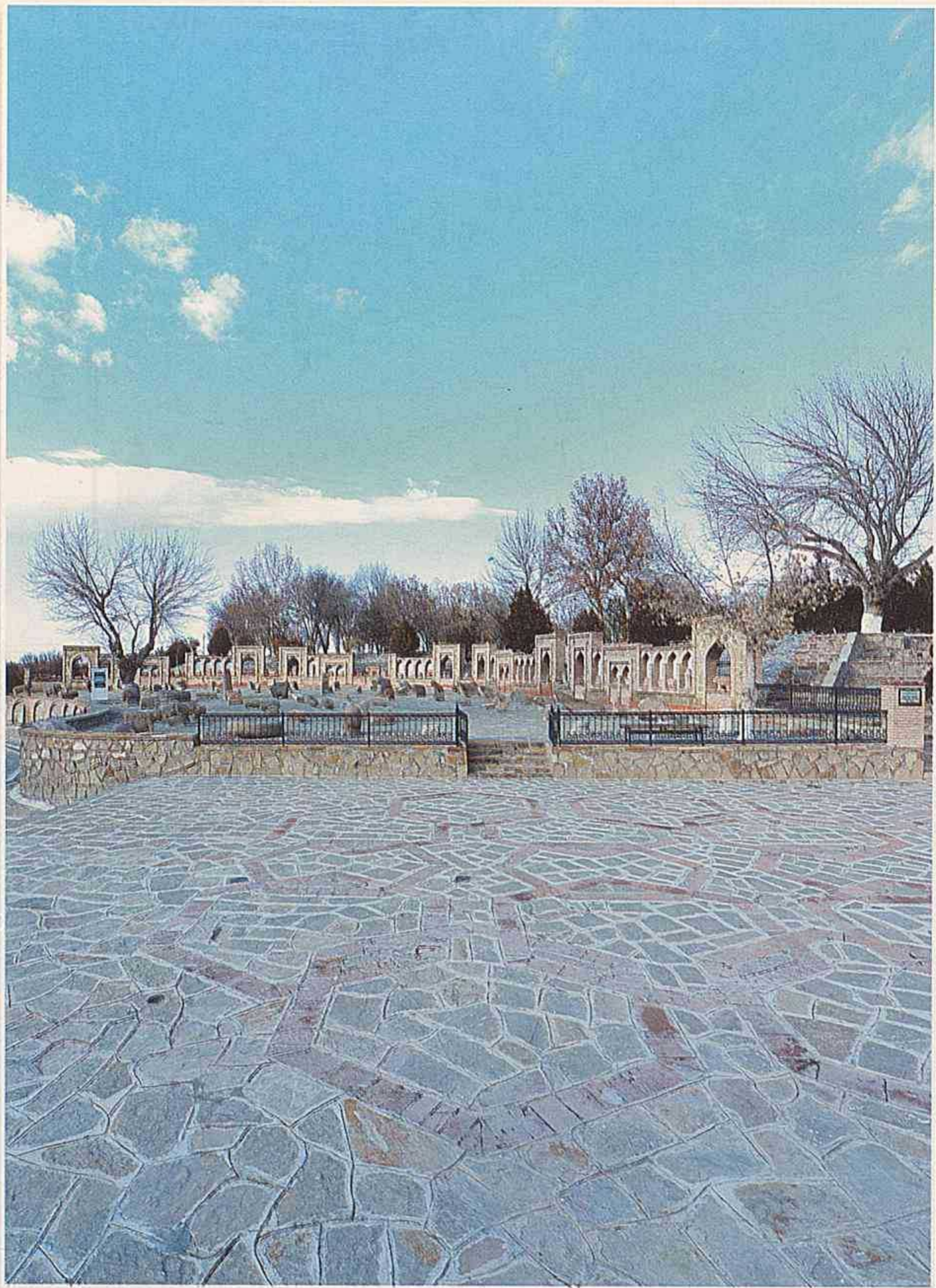
Şərqi hamamı (Naxçıvan şəhəri)
(XVIII əsr)

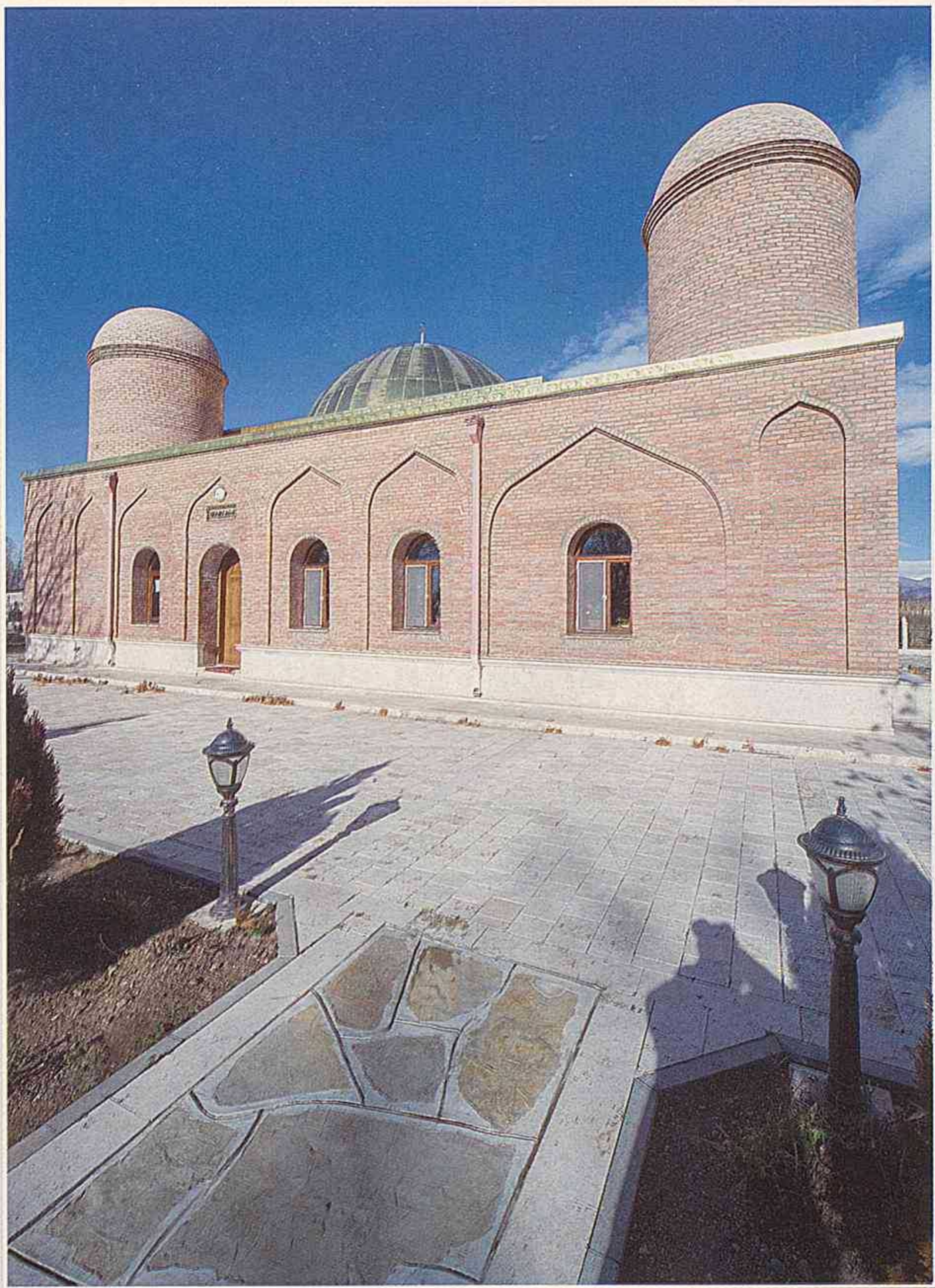
Came məscidi (Naxçıvan şəhəri)
(XVIII əsr)

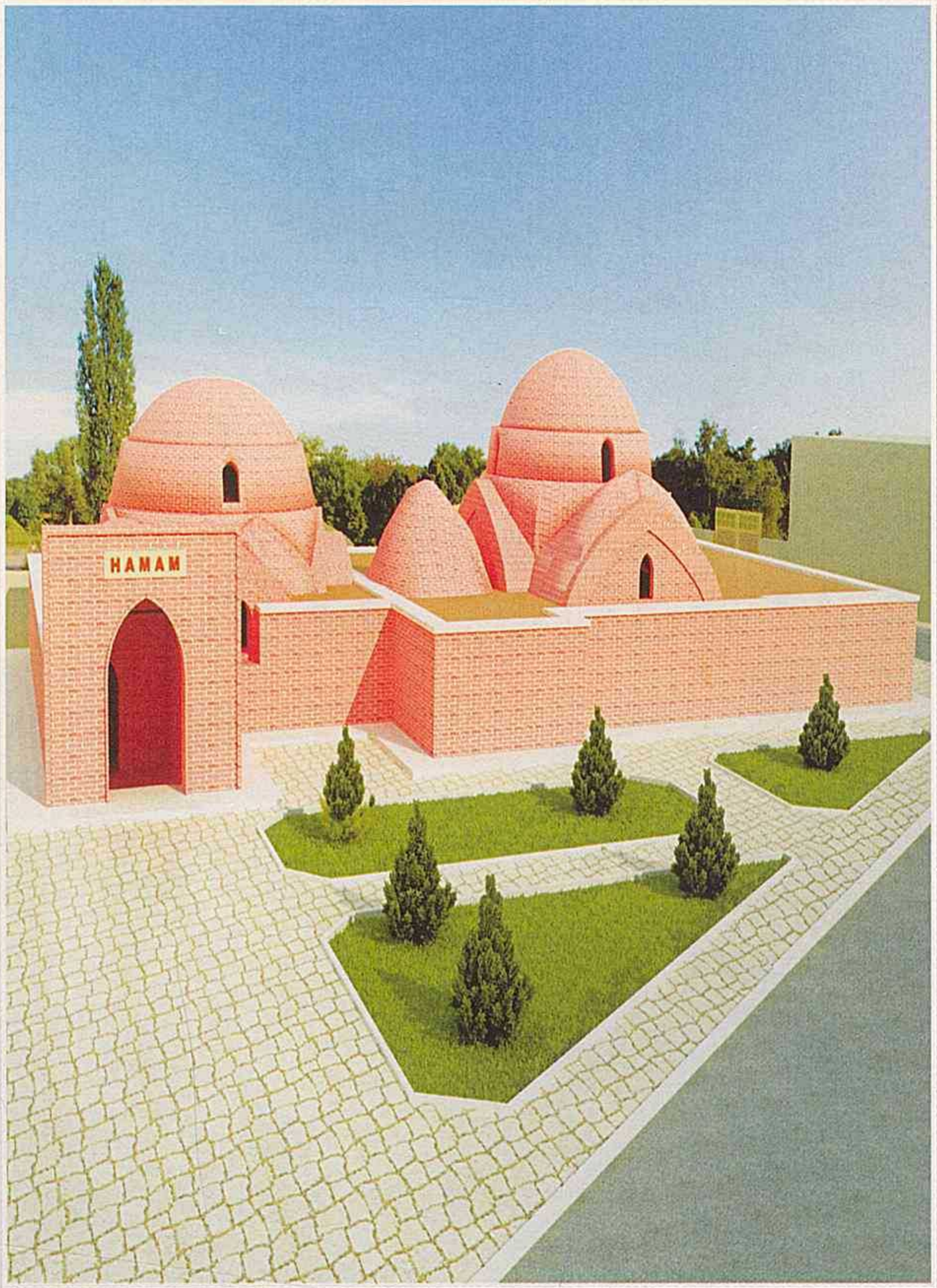
*Naxçıvan şəhərində İmamzadə Kompleksi
(XVIII əsr)*

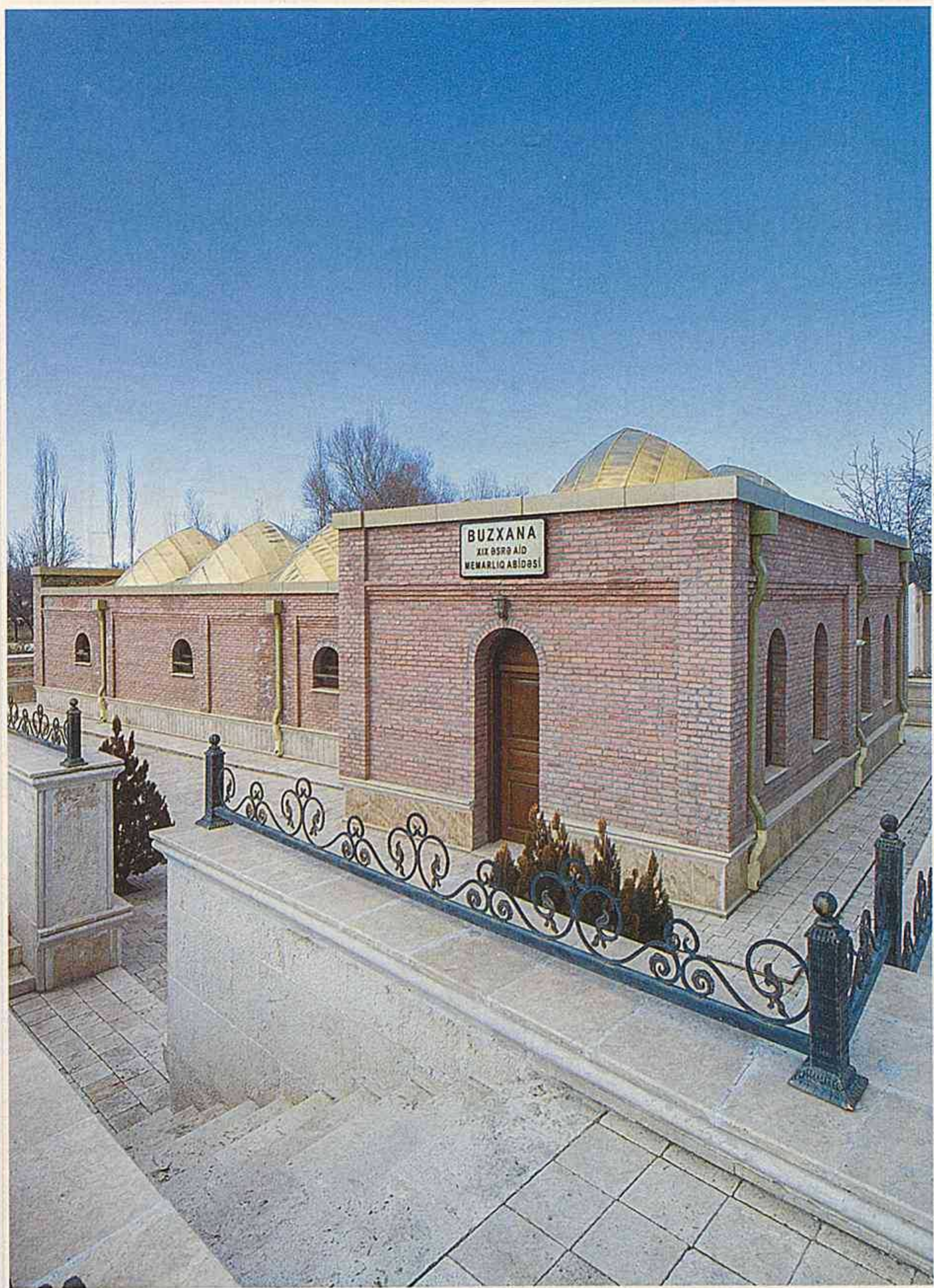
*Açıq Səma Altında Muzey (Naxçıvan şəhəri)
(2002-ci il)*

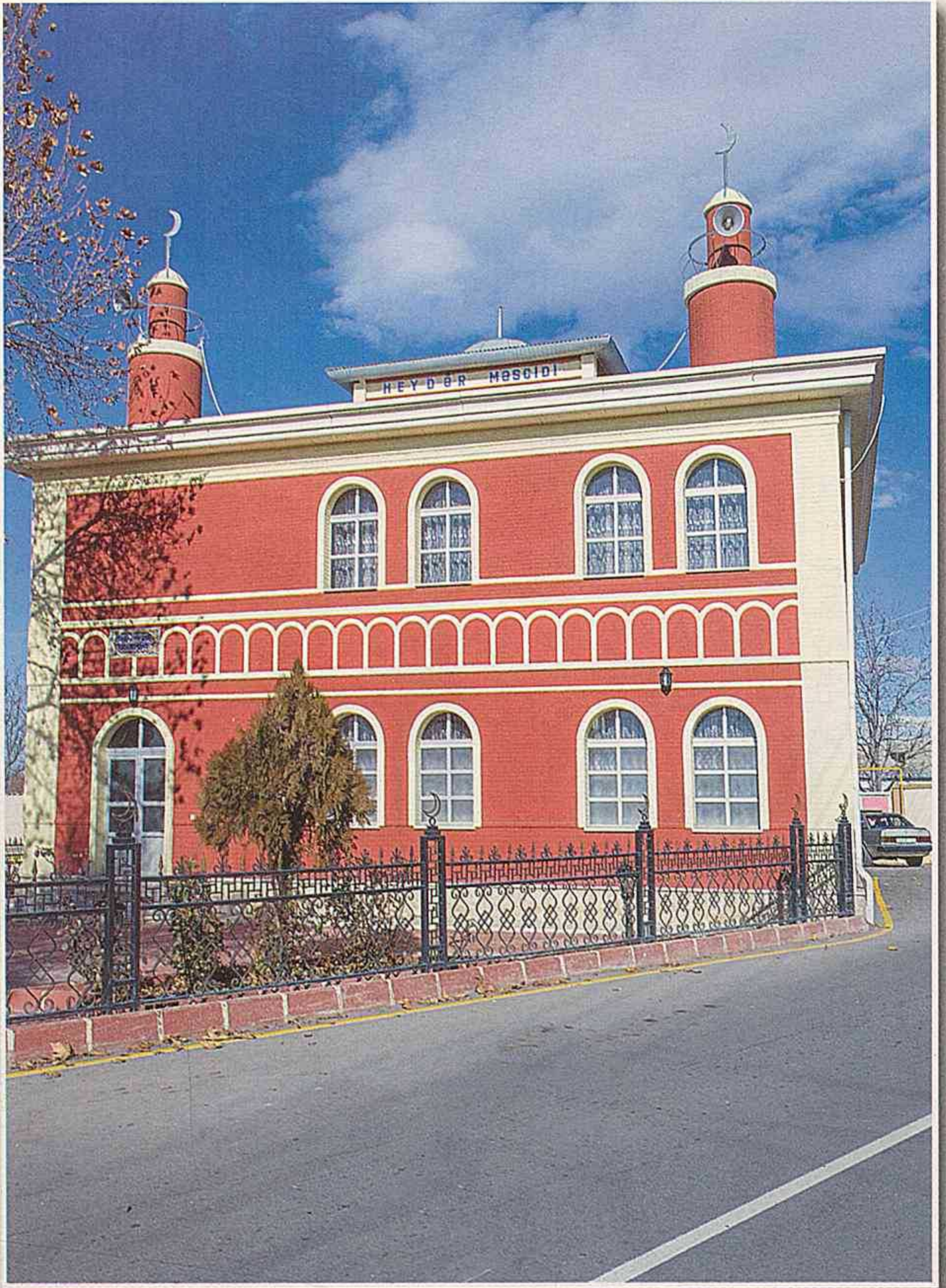
*Parçı (Xanlıqlar) imamzadəsi (Şərur rayonu)
(XVII-XVIII əsrlər)*

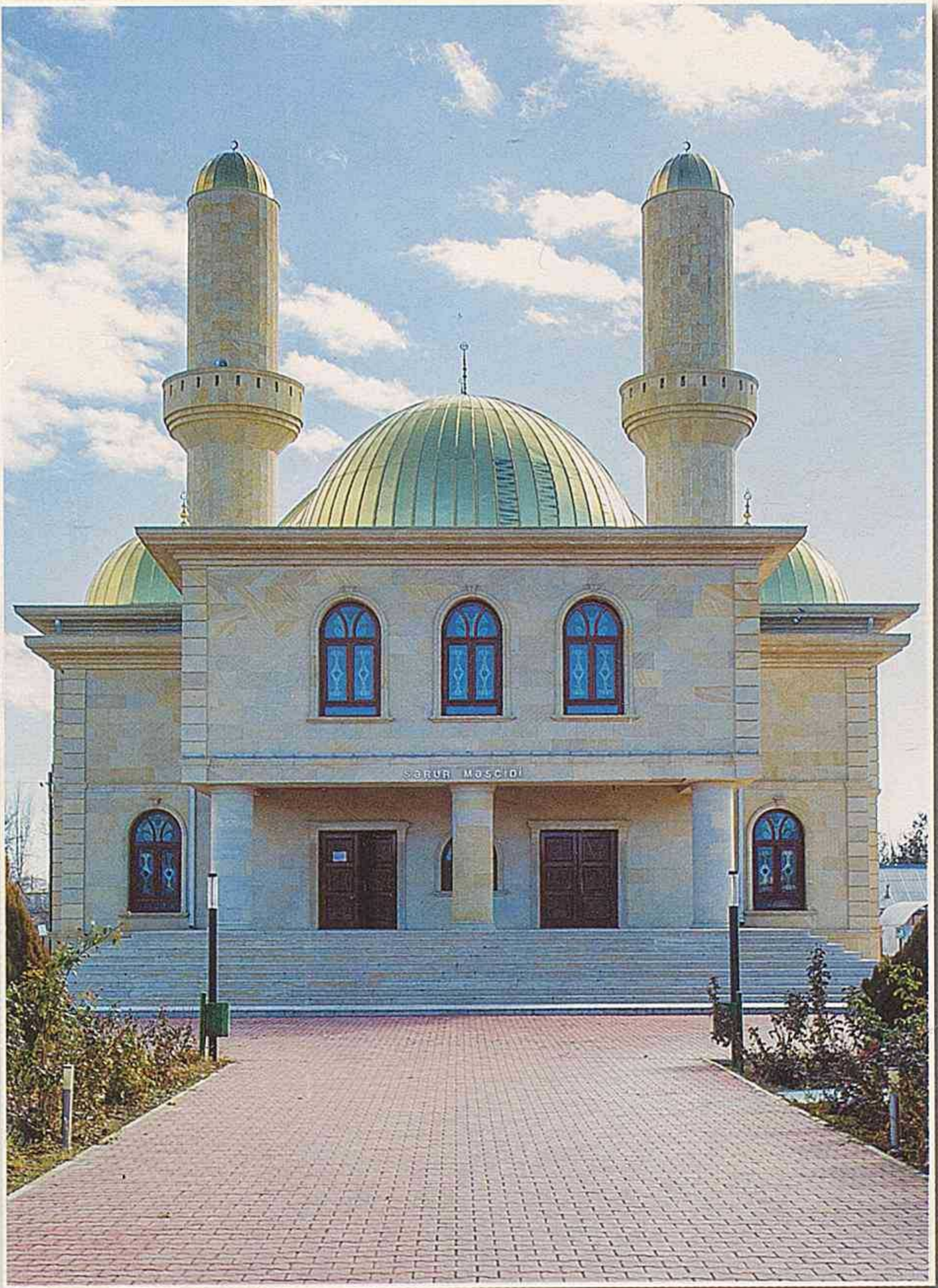
*Yengicə hamamı (Şərur rayonu)
(XVIII əsr)*

*Calilkənd buzخانası (Şərur rayonu)
(XIX əsr)*

*Heydər məscidi (Şərur rayonu)
(1996-cı il)*

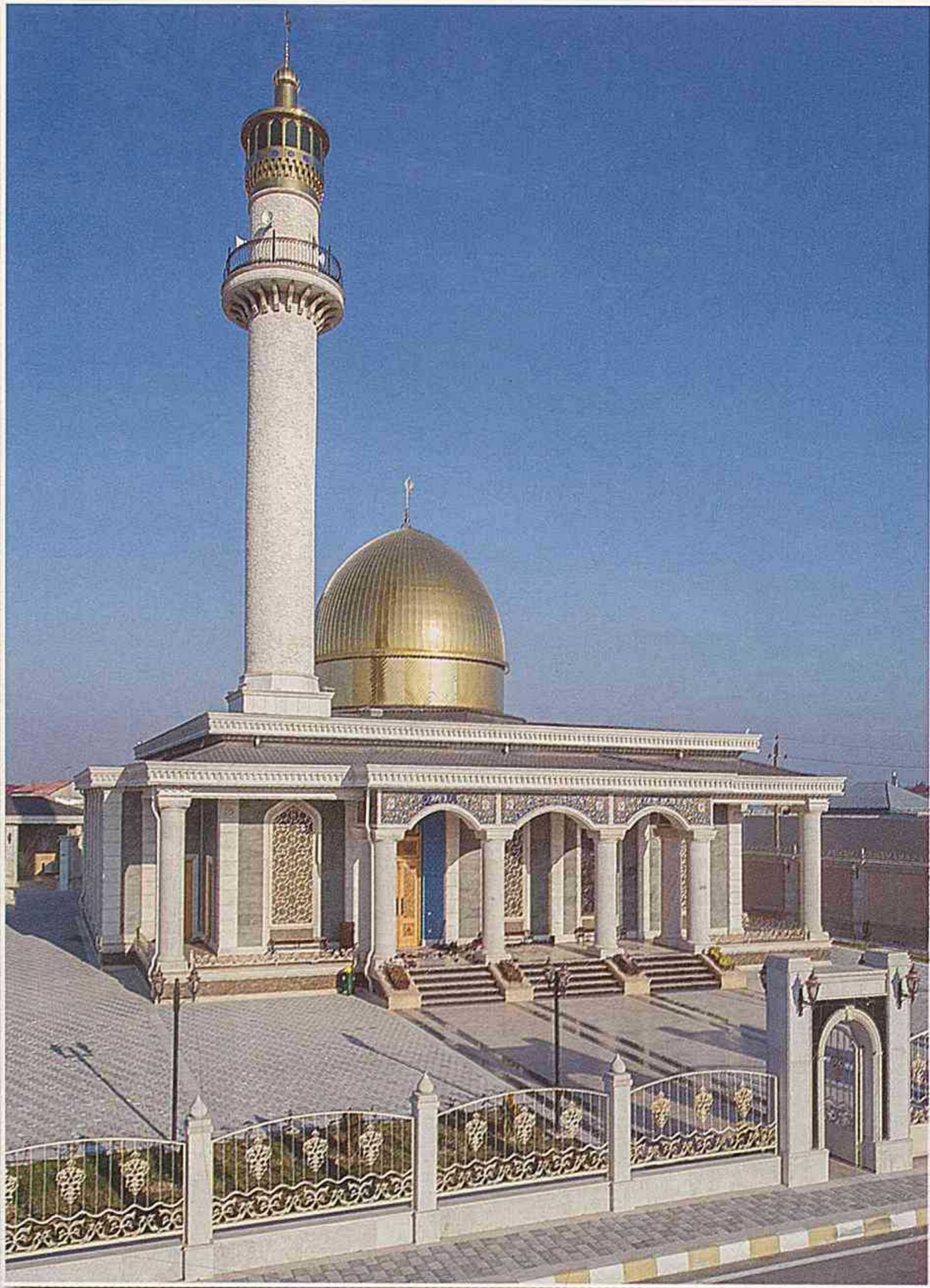
*Şarur şəhər məscidi
(2009-cu il)*

*Qarabağlar Türbə Kompleksi (Kəngərli rayonu)
(XII-XIV əsrlər)*

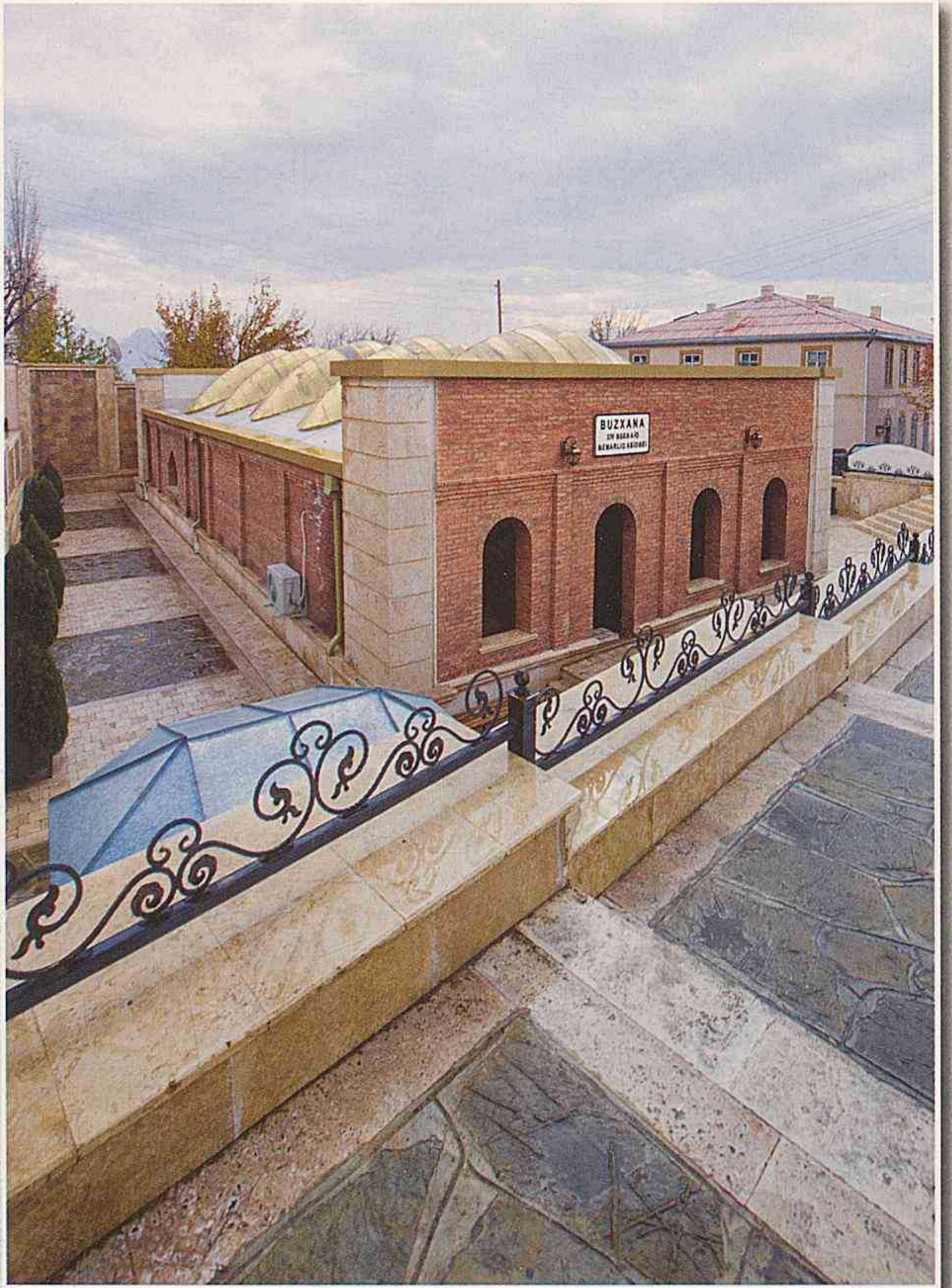
Nehrəm imamzadəsi (Babək rayonu)
(XVIII əsr)

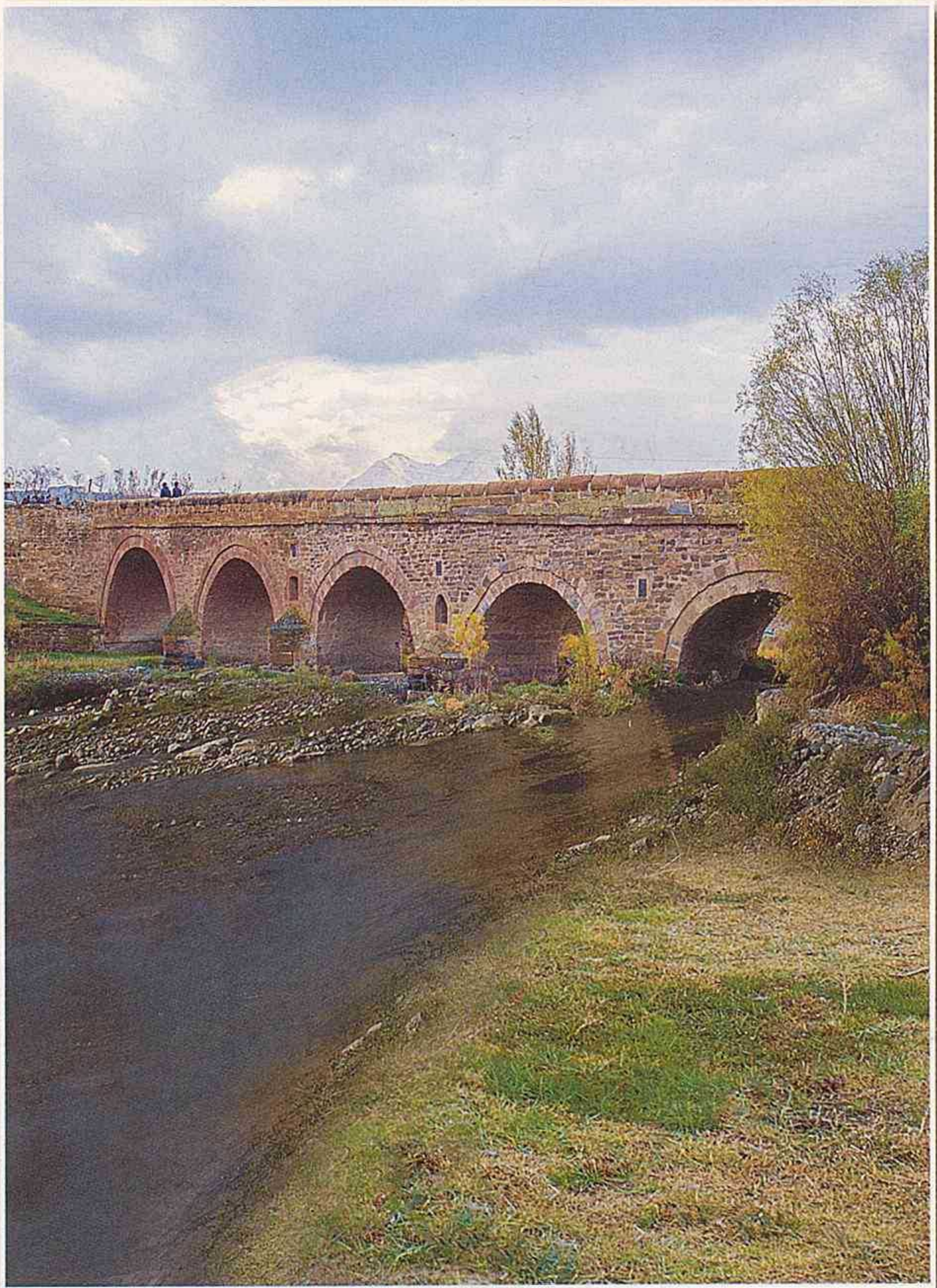
*Nehrəm kənd məscidi (Babək rayonu)
(2016-cı il)*

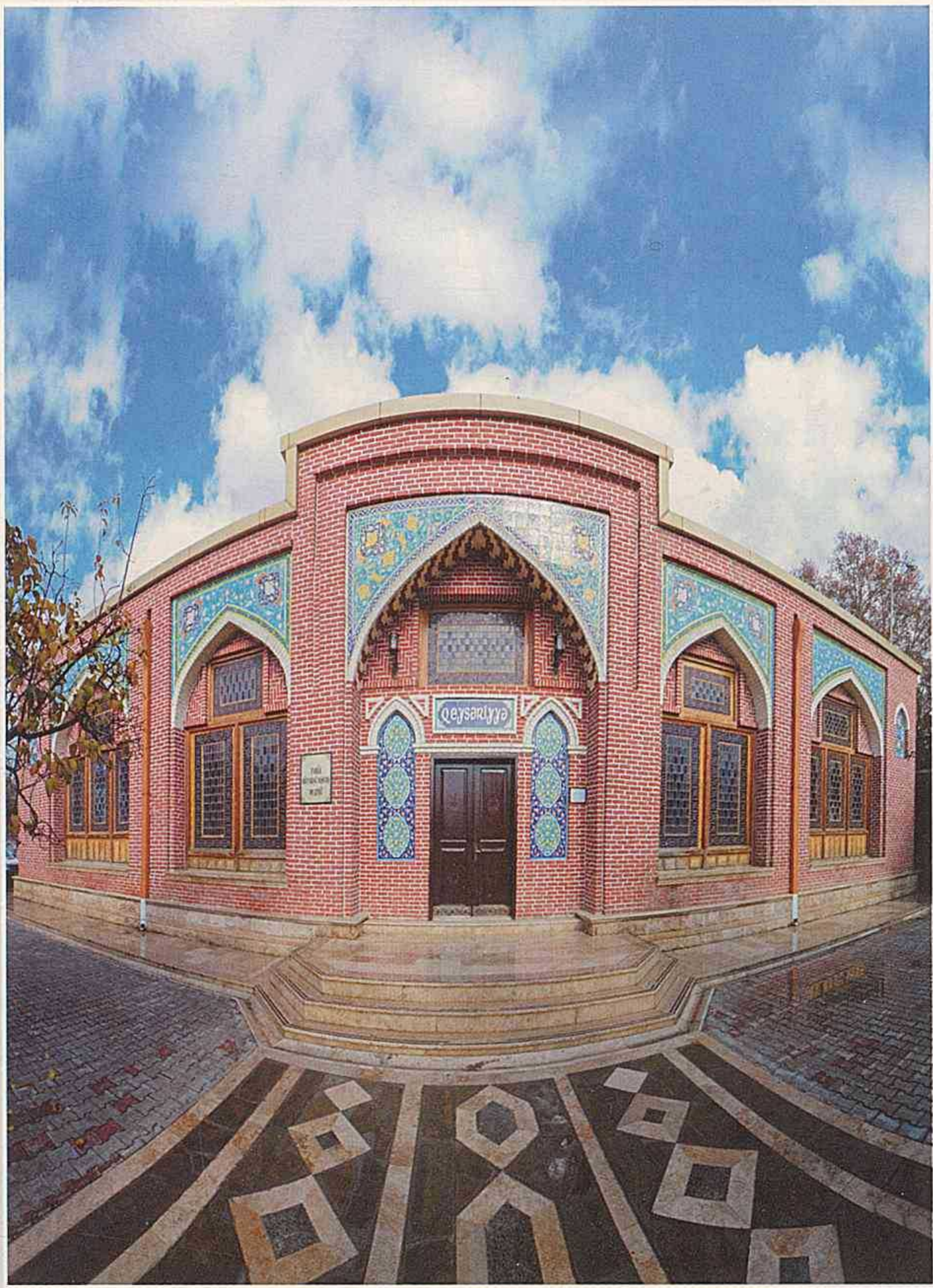
*Heydər məscidi (Babək rayonu)
(1996-cı il)*

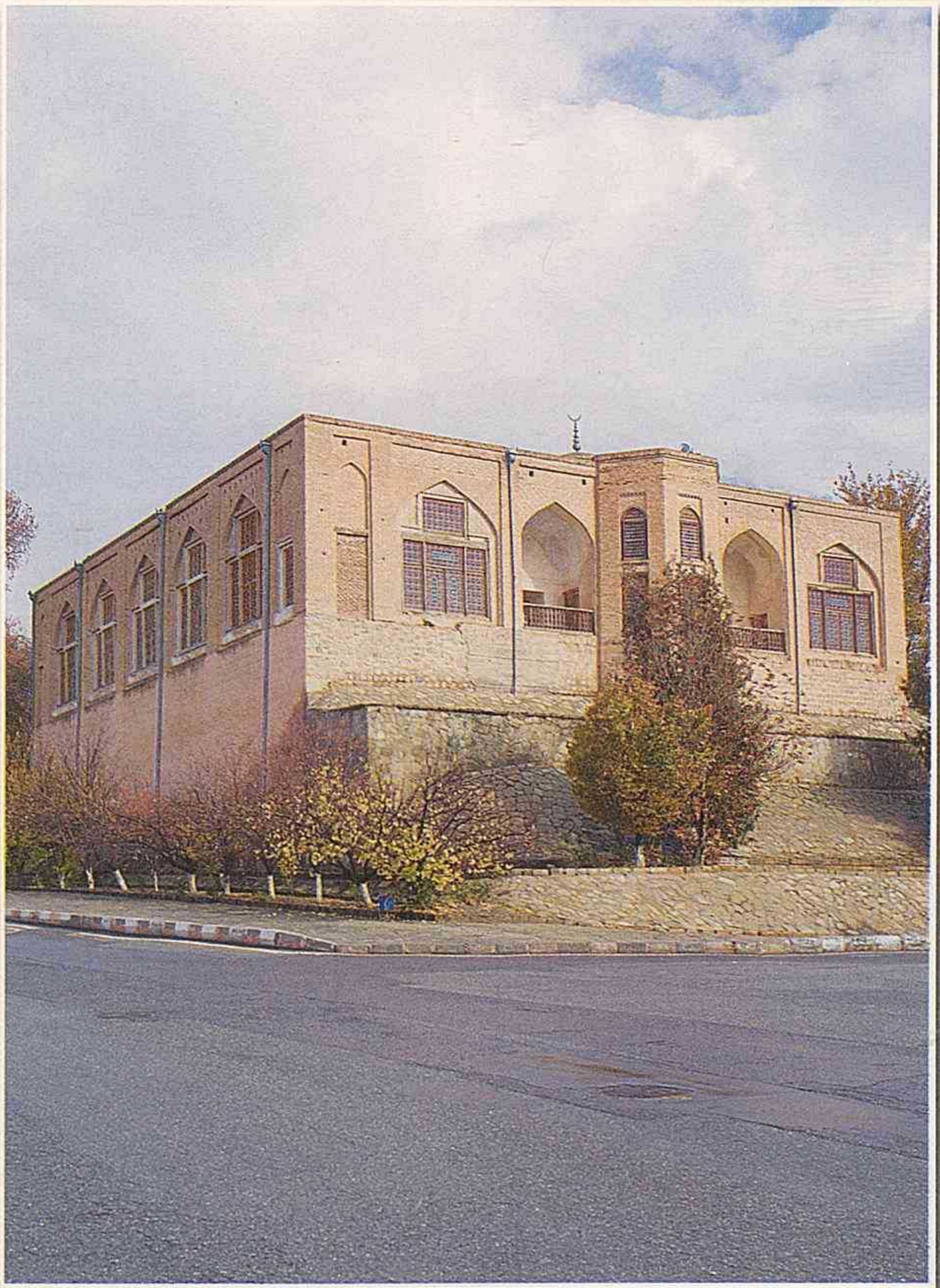
*Ordubad şəhər buzxanası
(XIV əsr)*

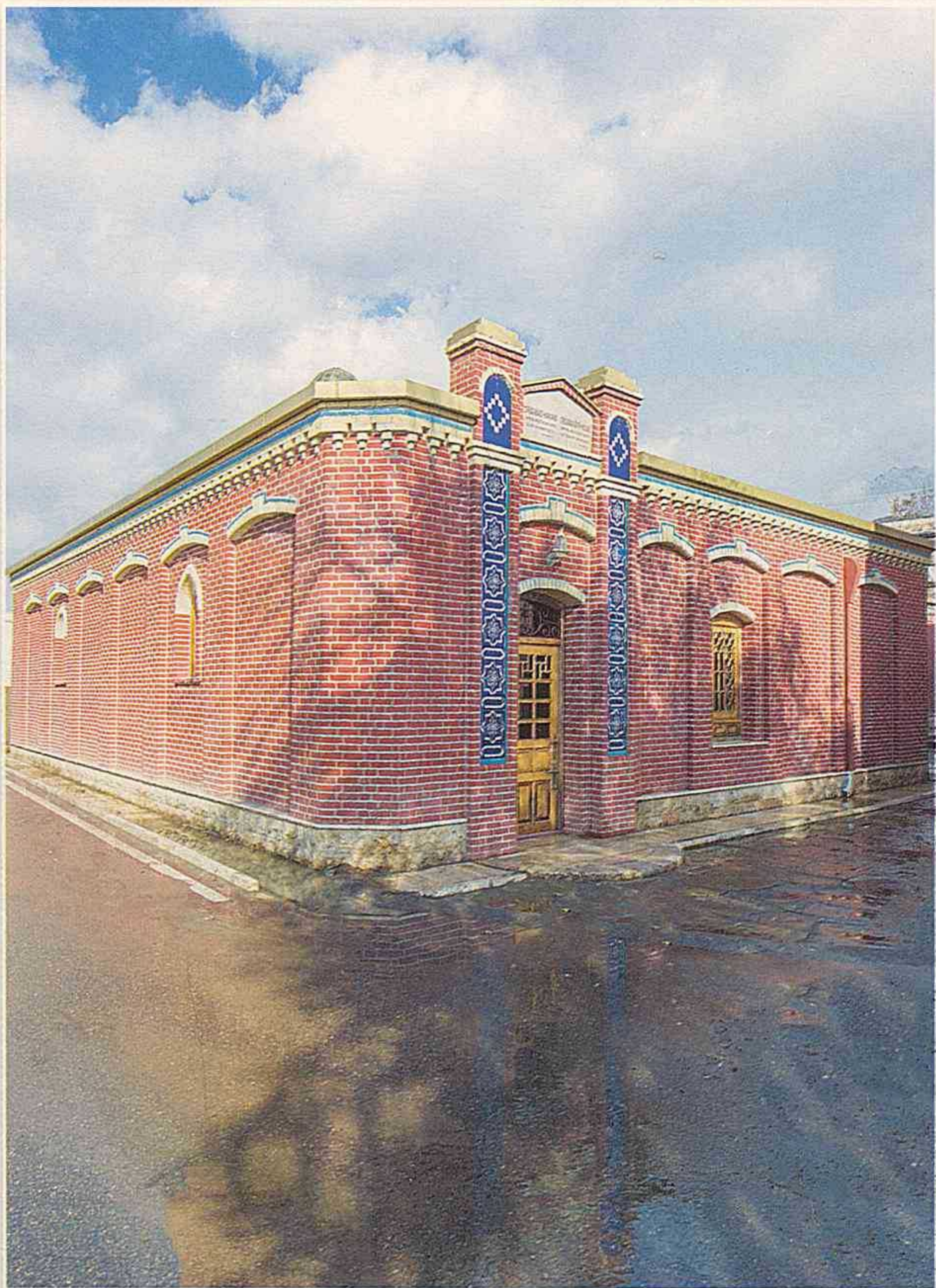
*Aza körpüsü (Ordubad rayonu)
(XVI-XVII əsrlər)*

*Ordubad qeysəriyyəsi (Ordubad şəhəri)
(XVII əsr)*

*Ordubad şəhər Came məscidi
(XVII əsr)*

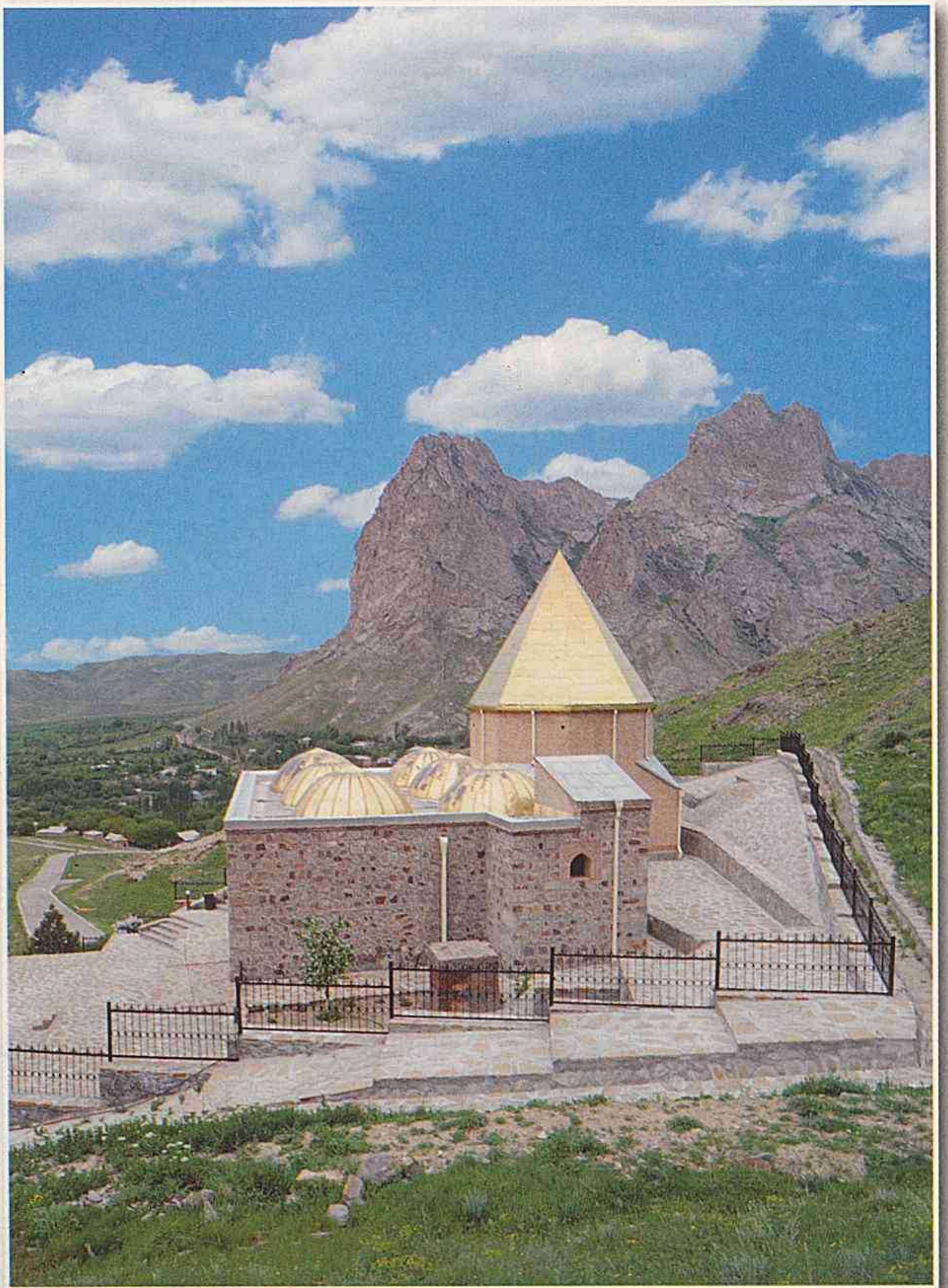

*Ordubad hamamı (Ordubad şəhəri)
(XVIII-XIX əsrlər)*

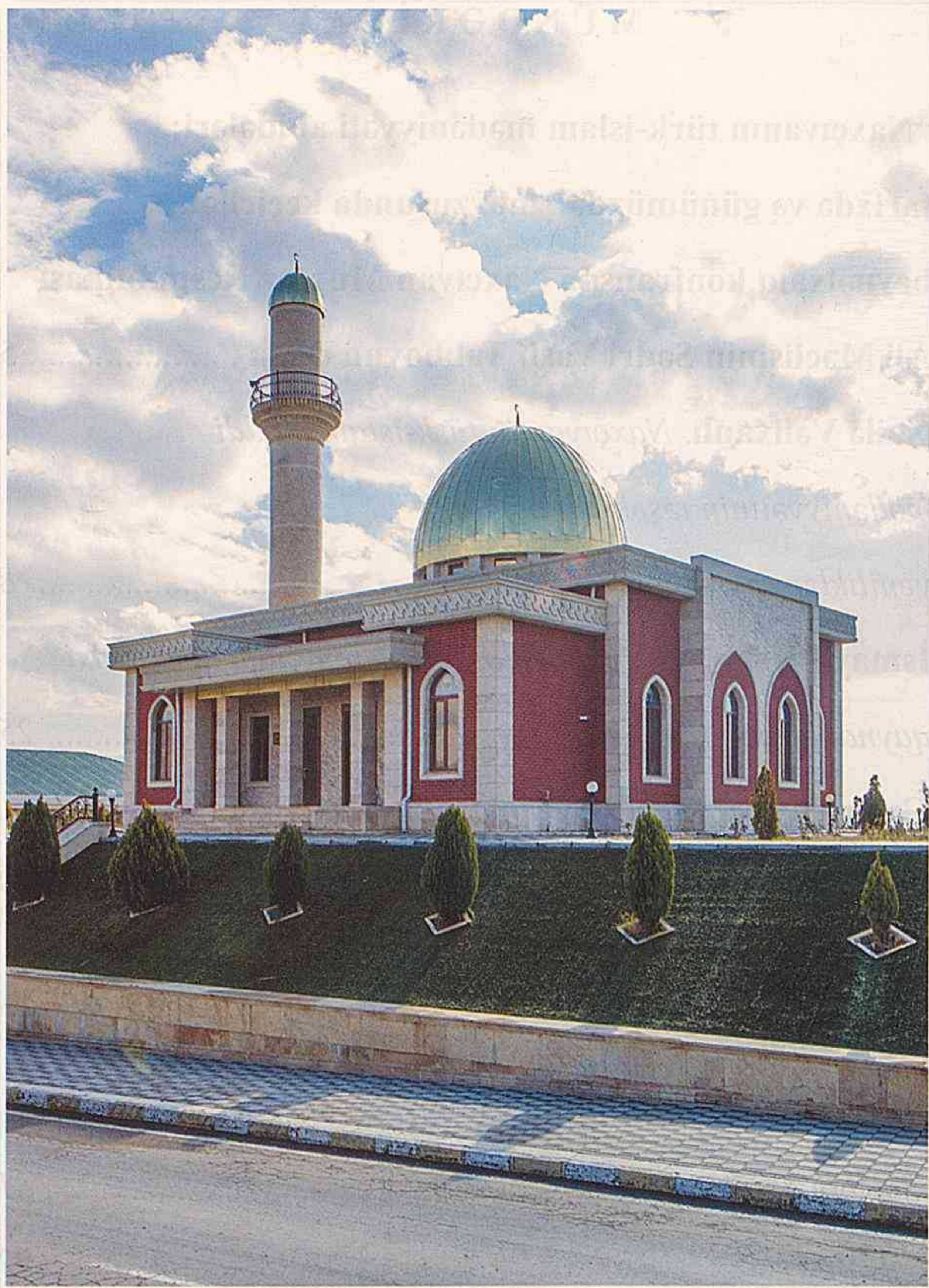

Güllüstan Türbəsi (Culfa rayonu)

(XII əsr)

*Xanəgah Memarlıq Kompleksi (Culfa rayonu)
(XII-XV əsrlər)*

Əbrəqunus məscidi (Culfa rayonu)
(2013-cü il)

M Ü N D Ə R İ C A T

“Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri: tarixdə və günümüzdə” mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransda Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibovun çıxışı	5
Nailə Vəlixanlı. Naxçıvanda türk-islam maddi mədəniyyətinin təşəkkülünə dair: yeniliklər və ənənələr	8
İsmayıl Hacıyev. Naxçıvanın türk-islam abidələri tarixi qaynaqlarda.....	25
Cəfər Qiyasi. Eldənizlərin paytaxtı Naxçıvan və Atabəylər Kompleksi.....	43
Hüseyn Yurtdaş. Naxçıvan qəbir abidələrinin türk memarlığındakı yeri.....	69
Bəhram Acarlı. Naxçıvan və Marağa memarlıq məktəbi abidələri	81
Şəkillər	92

**Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri:
tarixdə və günümüzdə**

*(7-8 iyul 2017-ci ildə keçirilmiş
beynəlxalq konfransın materialları)*

Çapa imzalanmış 29.12.2017.

Formatı 60X90 1/16. "Tayms" qarnituru.

Ofset çap üsulu. Ofset kağızı. Həcmi 7.5 ç.v.

Sifariş № 1061 Tiraj 200 nüsxə.

Naxçıvan şəhəri, Təbriz küçəsi, 1.

3m

